

Zoological museums and mammal collections in Kyiv for the last two centuries: history, values, and prospects

Igor Zagorodniuk

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

article info

key words

zoological museums, mammal collections, history of collections, mammalogy in Ukraine.

correspondence to

Igor Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky Street, Kyiv, 01030 Ukraine;
Email: zoozag@ukr.net;
orcid: 0000-0002-0523-133X

article history

Submitted: 25.11.2021. Revised: 11.06.2022. Accepted: 30.06.2022

cite as

Zagorodniuk, I. 2022. Zoological museums and mammal collections in Kyiv for the last two centuries: history, values, and prospects. *GEO&BIO*, 22: 37–62. [In Ukrainian, with English summary]

abstract

The history of formation, development, and transformations of mammal collections in Kyiv in the 19th–21st centuries is considered. A description of the history of formation of key natural history museums and the presence in them of scientific collections of mammals are presented. Descriptions are given by periods and institutions, including old museums that has existed since the late 20th century. Among the descriptions are historical collections that has existed since the first half of the 20th century (including museums of Kyiv Polytechnic Institute, Ukrainian Scientific Society, Institute of History of Material Culture, and Pedagogical Museum) and collections that disappeared during World War II (museums of Kyiv State University and Ukrainian Agricultural Academy). The second part of the review is about modern museum collections that exist in such institutions as Kyiv National University (KNU), National Museum of Natural History (NMNH), and two museums (anatomical and forest birds and mammals) at the National University of Life and Environmental Sciences (NUBiP), as well as collections at the Institute of Geological Sciences (IGS) and the Institute of Zoology (IZAN) of the NAS of Ukraine. Additionally, brief information about famous museologists (taxidermists, researchers, collectors, and heads) as well as information about catalogues and other reviews of mammal collections are given. The details of migration of the collections are analysed, in particular as a result of social and military conflicts, due to the closure, merger, and status change of institutions. Despite the great risks of losing the collections, they had been saved repeatedly thanks to the care of museum workers and scientists. The NMNH is the leader by the volume of collections, among which the collections originally deposited in KNU, IZAN, and NUBiP occupy a special place. The prospects of further existence of the collections in their current state and the importance of supplementing the traditional criteria of their value with new ones that will meet the new tasks of faunal, morphological, biogeographical, and phylogenetic research are considered. Materials suitable for 3D morphological and genetic analyses are important among such new challenges.

© 2022 I. Zagorodniuk; Published by the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine on behalf of GEO&BIO. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-SA 4.0), which permits unrestricted reuse, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Зоологічні музеї та теріологічні колекції в Києві останніх двох століть: історія, цінності, перспективи

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

Резюме. Розглянуто історію становлення, розвитку та трансформацій колекцій ссавців у місті Києві у XIX–XXI ст. Представлено опис історії формування ключових музеїв, особливостей і обсягів у них фондів колекцій ссавців. Описи подано за періодами й установами, включно з давніми музеями, які існували наприкінці XX ст. й існують тепер. Серед описів першої частини — колекції, які існували у першій половині XX ст. (включно з музеями Київського політехнічного інституту, Українського наукового товариства, Інституту історії матеріальної культури та Педагогічним музеєм), зібрання, що зникли в горнілі Другої світової війни (музеї Київського державного університету та Української сільськогосподарської академії). Друга частини огляду — сучасні музейні зібрання, що існують у таких інституціях, як Київський національний університет (КНУ), Національний науково-природничий музей (ННПМ) та два музеї (анатомічний і лісових птахів і звірів) при Національному університеті біорізноманіття та природних ресурсів (НУБіП), а також колекції в Інституті геологічних наук (ІГН) та в Інституті зоології (ІЗАН) НАН України. Побіжно наведено також відомості про музейників (таксидермісти, дослідники, колектори, керівники), а також відомості про каталоги й інші огляди теріологічних колекцій. Аналізуються особливості міграцій колекцій, зокрема внаслідок соціальних і військових конфліктів, через закриття, об'єднання та зміни статусів установ. Показано, що, попри великі ризики втрат колекцій, вони неодноразово рятувалися завдяки турботам музейників і науковців. За обсягами зібрань провідною є колекція ННПМ, серед них особливе місце посідають колекції КНУ, ІЗАН та НУБіП. Розглянуто перспективи подальшого існування колекцій у їхньому поточному стані та важливість доповнення традиційних критеріїв їхньої цінності новими, які відповідатимуть новим задачам фауністичних, морфологічних, біогеографічних і філогенетичних досліджень. Як приклад, серед таких нових задач важливим є накопичення матеріалів, придатних для дослідження 3D-морфології та для генетичного аналізу.

Ключові слова: зоологічні музеї, теріологічні колекції, історія колекцій, теріологія в Україні.

Адреса для зв'язку: Ігор Загороднюк; Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Богдана Хмельницького 15, Київ, 01054 Україна; Email: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Вступ

Зоологічні об'єкти завжди приваблювали дослідників і природолюбів, люди з незмінним інтересом ставилися до таких зразків як до бажаних об'єктів колекціонування, трофеїв або й прикрас. Проте, на відміну від приватних зібрань або й краєзнавчих експозицій, зоологічні музеї від початку набували статусу наукових та освітніх центрів і розвивалися передусім як складові освітніх та академічних установ [Shydlovsky 2012; Zagorodniuk & Chervonenko 2015]. Врешті, зоологічні музеї стали колекціями унікального біотичного різноманіття, включно з тепер втраченим як у глобальному мірілі, так і в регіональних масштабах, і вони містять не тільки матеріали, важливі для просвіти, але й для аналізу самого різноманіття, як минулого, так і сучасного. Десятки синонімів у кожного пересічного виду тварин — це десятки відповідних гіпотез про наявне різноманіття, які можуть бути верифіковані тільки при вивченні колекційних зразків.

Київ як один із освітньо-культурних центрів України завжди славився подібними інституціями, включно з природничими музеями та колекціями гімназій, університетів, наукових товариств, академій тощо, а тому закономірно посів одне з найпримітніших в Україні місць у царині розвитку природничої музеології [Pysanets 2009; Biliashivsky 2012].

Зоологічні та близькі за природничомузейною тематикою музеї Києва — це не тільки експозиція чи морфологічні матеріали, але й неоціненне джерело даних з біогеографії, динаміки фауни та історії досліджень. Це й унікальні дослідження, в основі яких — експедиції зі збору матеріалу, роботи з його музеєфікації та подальшими описами й ревізіями. А тому це ще й історія досліджень, яка в київських вимірах іде від Кесслера, Шустеруса, Шарлеманя та братів Лубкіних до Підоплічки, Антоновича, Щербака, Розори. Сотні славних дослідників, про яких варто написати окрему книгу.

Задача цього нарису — узагальнити найголовніші відомості про центри природничої музеології в Києві, орієнтовані поміж іншого й на колекції ссавців. Про кожний з таких центрів наведено окремий блок-резюме, який показує важливі факти з історії й обсягу відповідної колекції, її колекторів, зберігачів і дослідників.

Матеріали цієї розвідки наведено двома частинами, перша з яких — про музеї-попередники, що припинили існування 50–100 років тому, і друга — про музеї й колекції, сформовані переважно у повоєнні часи й наявні тепер. Ця розвідка демонструє послідовність розвитку музейництва від експозицій і навчальних колекцій до формування системних зібрань академічного стилю.

Деякі поширені в тексті скорочення: ВУАН — Всеукраїнська академія наук [у Києві], ІЗАН — Інститут зоології АН УРСР/НАНУ, НАНУ — Національна академія наук України; ЗМКУ — Зоологічний музей Київського університету, Зообін — Зоолого-біологічний (або Біозоологічний) інститут ВУАН; КПІ — Київський політехнічний інститут (нині Національний технічний університет України «Київська політехніка»); ННПМ (ЦНПМ) — Національний (Центральний) науково-природничий музей НАНУ (АН УРСР); НУБіП — Національний університет біоресурсів і природокористування (колишня УСГА); ОТК — Орнітологічне товариство імені Карла Кесслера, УНТ — Українське наукове товариство, УТТ — Українське теріологічне товариство; УсВ — Університет святого Володимира.

1. Музеї та колекції, що залишилися у ХХ ст.

Тут наведено стислі довідки про 18 колекцій і музеїв¹, із них 6 діють і тепер, а інші були музеями-попередниками цих шести або були розформовані. У кожному нарисі по можливості наведено імена й внески кількох ключових персон, які своєю працею розвивали колекції (звісно, з першочерговою увагою до теріологів).

Через максимально стислий стиль викладу кількість ілюстрацій мінімізована, подано лише окремі, важливі для уявлень про колекції. Центральне місце в цій історії посідають природничі колекції Київської політехніки та Університету св. Володимира, із розвитком і перетвореннями яких явно пов'язані історії формування й розвитку більшості інших музеїв — і як колекцій, і як установ [Biliashivskiy 2015; Zagorodniuk 2015a].

1.1. Музеї навчальних закладів

Мова йдеться про Зоологічний музей при Київському політехнічному інституті, Зоологічний музей при кафедрі зоології Київського лісогосподарського інституту, Зоологічний і Зоотомічний музеї Університету св. Володимира, Педагогічний музей у Києві, Зоомузей Київського державного університету (до 1943 р.) — разом 5 нарисів-розвідок.

КПІ (Зоологічний музей при Київському політехнічному інституті). Зоологічний музей при Київській політехніці працював від часу її створення у 1898 р. Є два фото інтер'єрів 1902 р., зміст яких аналізовано автором в окремій статті [Zagorodniuk 2021b]. Експозиція мала назву «Зоологічний музей» і розміщувалася в кімнаті, суміжній із зоологічною лабораторією. Музей був частиною кафедри зоології сільськогосподарського факультету, якою завідував О. Лебедев (у штаті були Г. Левитський, М. Грезе, М. Вагнер та С. Оболенський, якого час від часу заміняв Ф. Добржанський²). При зоомузеї (при кафедрі) КПІ діяв гурток, яким керував Ф. Добржанський і членами якого були надалі відомі біологи [Zagorodniuk 2021a]. Загальний вигляд музейної кімнати показано на рис. 1.

Музей містив (судячи з фото) порядку 70–100 опудал, скелетів та інших натуралій. У 1921 р. у зв'язку з відділенням сільськогосподарського блоку КПІ в окрему установу колектив цієї кафедри й кафедральні колекції перемістилися на нові адреси. На «фінальній» стадії існування

¹ Статистика умовна, оскільки колекції нерідко «перетікали» одна в іншу, наприклад «КПІ → КЛГІ», або «ОТК → УНТ → ВУАН» тощо (детальніше в кінці огляду).

² Про Сергія Оболенського підготовлено окремий нарис у випуску *Novitates Theriologicae* 14, присвяченому історії теріології в Україні [Zagorodniuk 2022b]; нарис про Миколу Вагнера є у С. Карамаша [Karamash 2003].

Рис. 1. Експозиція Зоологічного музею КПІ 1902 р. (архівне фото з сайту університету «Київська політехніка»).

Fig. 1. Exhibition of the Zoological Museum of KPI in 1902 (archive photo from the website of the University 'Kyiv Polytechnic Institute').

музею при КПІ, за оглядом О. Мельника [Melnyk 2015], «Станом на 1923 р. в зоологічному музеї нараховувалося понад 1200 спиртових і формалінових препаратів, близько 350 сухих, близько 450 опудал ссавців і птахів, не рахуючи великого числа шкірок, більше 100 скелетів і черепів ... та понад 200 скриньок з систематичними та біологічними збірками для демонстрацій на практичних заняттях...». Усе це, очевидно, як складова кафедри зоології, перейшло до новоствореного Київського сільськогосподарського інституту (див. НУБіП-1).

НУБіП-1 (Зоологічний музей при кафедрі зоології Київського ЛГІ). Початки музею пов'язані з переведенням кафедри зоології і зоологічного музею КПІ до виокремленого з КПІ у самостійну установу Київського сільськогосподарського інституту (в обох місцях очільник — О. Лебедев). Принаймні перші три роки (1921–1923) кафедра і музей мали по суті подвійне підпорядкування, і базою залишався КПІ. Жодних однозначних описів переміщення колекції КПІ до КСГІ і музею в ньому немає. Значною мірою це пов'язано з тим, що і музей, і архів інституту згодом були знищені.

Перші однозначні відомості стосуються 1930 р., коли на базі Київського СГІ було створено Київський лісгосподарський інститут (КЛГІ), до складу яких увійшли і кафедра зоології разом з музеєм [Melnyk 2015]. Кафедра і музей розміщалися у новозбудованому приміщенні (нині 1-й навчальний корпус НУБіП), проте поверхом нижче сучасного зоологічного музею. За О. Мельником (loc. cit.), «Детальної інформації про розвиток музею зоології в період з 1923 до 1941 рр. у наших архівах не збереглося», а з початком війни «інститут було евакуйовано до Воронежу, під час евакуації згорів архів інституту, корпус було сильно зруйновано».

Проте, як автор з'ясував, музей було евакуйовано за рік до руйнування будівлі (зруйнована у 1942 р.): влітку 1941 р. при організації оборони Києва зоологічна колекція КЛГІ для її порятунку була перевезена до КДУ. Найімовірніше, цим керував тодішній завкафедри зоології КЛГІ, теріолог і колекціонер О. Мигулін³. Відомо, що «перед окупацією Києва Зоологічний музей [КДУ] включив до свого складу зоологічну збірку Інституту лісового господарства, якій загрожувала загибель від бойових дій, що велися на околицях Києва» [Sebta & Kachan 2016: 951]. Це був до певної міри порятунок⁴, оскільки будівля I корпусу НУБіП зазнала руйнувань, і поверх з приміщеннями музею був знищений. Нинішні два зоологічні музеї НУБіП — Музей лісових птахів і звірів та Анатомічний музей — це наново створені колекції (про них далі).

³ Власне, це найменш відома сторінка в біографії науковця, проте цей факт є відомим. Про те, що у нього були тісні зв'язки з зоологами КДУ, говорить той факт, що у 1940 р. О. Мигулін захистив саме в КДУ докторську дисертацію «Звірі УРСР» і став професором зоології в КЛГІ [Markovska & Zagorodniuk 2022].

⁴ Восени наступного року (6.11.1943) будівля КДУ з природничими музеями була зруйнована (див. далі).

УсВ (Університет св. Володимира: Зоологічний і Зоотомічний музеї). Зоологічний і зоотомічний (порівняльно-анатомічний) кабінети — найдавніші зоологічні структури Києва. Зоологічний музей УсВ веде початок із зібрань Кременецького ліцею, які були переведені до Києва 1834 р. і стали основою двох кабінетів — Зоологічного (опудала і спиртові зразки) і Зоотомічного (препарати і кістяки). Функції музею виконувала Зоологічна лабораторія у складі Зоологічного кабінету, сформована 1842 р.; там зберігали колекції та проводили заняття; порівняльно-анатомічну лабораторію засновано 1865 р. у складі відповідного кабінету. Першу дату можна вважати роком формування музейної частини кабінету. Обидві лабораторії займали одне приміщення, 1873 р. їх перевели з підвалу на третій поверх, у приміщення з трьох кімнат [Paulson 1884: 125].

Серед відомих таксидермістів і препаративців ЗМ УсВ 19 ст. варто згадати А. Шустеруса⁵ [Fedotova 2018]. Один з відомих колекторів Карл Кесслер (в УсВ 1842–1861 рр.) став також ініціатором Комісії для опису губерній Київського навчального округу [Biliashivskiy 2012] й автором тому про ссавців [Kessler 1851]. У 1864–1870 рр. консерватором був А. Шустерус, а завідувачем упродовж 1865–1877 рр. (з перервами) — О. Паульсон, який і впорядкував огляд історії колекцій. У Зоологічному кабінеті на час переїзду (01.01.1835) було 32 зразки, при Кесслері ця кількість зростає до 379 на 01.01.1862 [Paulson 1884]. Osteологічна колекція Порівняльно-анатомічного кабінету включала зразки 424 видів ссавців, крім того, було 57 спиртових і 86 сухих анатомічних препаратів органів ссавців [Paulson 1884: 125].

Серед таксидермістів і опікунів ХХ ст. важливо згадати О. Лубкіна (з 1900 р.) та В. Артоблевського (з 1918 р.). У 1920 р. обидві лабораторії і музеї (зоологічна і зоотомічна) були передані до КІНО [Луаріна 2020], в КІНО кафедрою зоології до 1930 р. завідував І. Шмальгаузен, після чого він разом із кафедрою (ймовірно, і частиною колекцій) перейшов до новоствореного Біологічного інституту. Унаслідок низки об'єднань УсВ з іншими установами окремі зразки збереглися дотепер, зокрема в ННПМ, серед них і череп сліпака подільського (*Spalax zemni*) 1834 р. з позначкою «Віленський зоотомічний кабінет» (рис. 2), кістяк лемінга обського (*Lemmus sibiricus*), здобутого Міддендорфом 1843 р. на Єнісеї. Колекції Зоотомічного кабінету згадували й у повоєнні часи, зокрема в описах викопних китів [Hofstein 1948: 72].

Рис. 2. Череп *Spalax zemni* з етикеткою Віленського зоотомічного музею у порівняльній колекції відділу палеонтології ННПМ (Київ). У «рожевих» журналах ННПМ для № 637 вказано «Польща 1834; з кол. КДУ» [Київського державного університету].

Fig. 2. Skull of *Spalax zemni* with the label of Vilnius Zootomical Museum, now deposited in the comparative collection of the paleontological department of the National Museum of Natural History. The entry under No. 637 in the 'pink' journals of NMNH is 'Poland 1834; from the collection of KSU [Kyiv State University].'

Педмузей (Педагогічний музей у Києві). Колекції існували нетривалий час. Їхня історія пов'язана з Першою Київською гімназією та її ключовим природничником М. Черкуновим і, очевидно, колекціями УсВ, який опікувався цією гімназією, а згодом колекції перейшли до Педмузею. Музей проіснував нетривалий час, з 1902 до 1917 р. (включно з евакуацією 1914 р.), після чого в будівлі була низка інших установ й організацій, включно з Центральною Радою

⁵ «Вмѣстѣ съ Виленскимъ музеемъ перешель въ Кіевскій университетъ весьма искусный препаратиръ и охотникъ А. Б. Шустерусъ, который въ значительной степени содѣйствовалъ возрастанію кабинета при К. Ѳ. Кесслерѣ...» [Paulson 1884: 113].

(1917–1918) та Директорією УНР (1918–1919). Аналіз різних джерел дозволяє говорити про існування значних природничих колекцій, які наразі не збереглися, а, найімовірніше, були передані до інших установ, насамперед академічних, включно з тими, що нині входять до складу ННПМ [Zagorodniuk 2016]. Це однозначно відомо для колекцій птахів [Tajkova & Klochko 2019]⁶ і, напевно, комах (колекції Й. Гохгута та Л. Шелюжка). Тоді (1921 р.) Педагогічний музей був трансформований у «Пролетарський музей»⁷, і його наукові колекції, на щастя, не були викинуті.

Серед згадок зоологічних зразків у колекціях ПМ різного часу інформації про ссавців немає (ibid.). Ссавців могла стосуватися колекція самого М. Черкунова, яку описували як «Геологічні зразки, зразки флори і фауни, опудала птахів, тропічні метелики, різноманітні жуки. Колекції були змонтовані на столиках під скляними ковпаками, обсяг 3100 екз.» [Hrushevsky 1989; Zagorodniuk 2016]. Серед зразків під скляними ковпаками, які згодом з'явилися в інших установах, варто згадати перші зоологічні експозиції Донецького ІНО (Луганськ), історія яких так і залишилася нез'ясованою [Zagorodniuk 2011].

ЗМКУ-1 (Зоомузей Київського державного університету, до 1943 р.). Історіографи цього музею виділяють 6 періодів його існування [Biliashivsky & Rozora 2004]; довоєнний період разом з часами німецької окупації (тут викладено окремо) належить до четвертого періоду. Відомостей про підрозділи університету від часу його закриття у 1920 р. і до відновлення роботи у 1933 р. (по суті 1934) мало, але музей діяв, і його керівником без перерви весь цей час був В. Артоболевський (М. Біляшівський, особ. повід.). Весь цей час колекції зберігалися, а з 1934 р. й інтенсивно накопичувалися, зокрема у зв'язку з відновленням роботи університету як освітньої установи⁸. Усі довоєнні роки музей здійснював чимало експедицій з метою поповнення колекцій (напр., це описано у нарисі про братів Лубкіних: [Babenko & Pidoplichko 1963]).

На початку 1941 р. музеєм видано збірник наукових праць, названий «Труди Зоологічного музею» (*Acta musei zoologici*). Його «наперед» було позначено як перший випуск, із двома датами — 1939 (колонтитули) та 1941 (обкладинка) [ймовірно, фактично його було впорядковано ще 1939 р., але видруковано лише 1941 р.]. У ньому серед інших були й теріологічні матеріали [Tsemsh 1941] та вміщено огляд історії поповнення колекцій. Довоєнний музей діяв у складі кафедри зоології КДУ і був її навчальною лабораторією, як і в часи УсВ, проте музей вів і широку дослідницьку роботу. Чи могли зберегтися колекції з цього музею (рис. 3) в інших установах — не відомо, і фактично ці зібрання перестали існувати у 1943 р. (як зоомузей, так і зоотомічний кабінет).

Деталі підризу описані в кількох джерелах, а сталося це при відступі з Києва німецьких військ 6 листопада 1943 року. Відомо, що, окрім колекцій, «У музеї знаходилася портретна галерея відомих зоологів — 250 портретів»; «У вересні 1943 р. частину музейної колекції вивіз проф. В. Маннсфельд до Познані, частину — Л. Шелюжко з д-ром. Г. Матіле до Кам'янець-Подільського-Кьонігсберга. ... У Зоологічному музеї залишилися колекція ... ссавців близько 10 тис. та ін., які загинули під час вибуху і пожежі університету.» [Sebta & Kachan 2016: 951]. Разом з ними загинули й передані сюди перед війною колекції Інституту лісового господарства [ibid.].

⁶ За журналами надходжень колекцій ННПМ з'ясовано, що у 1921 р. до новоствореного тоді ЗМ ВУАН «передано 921 колекційну шкірку, що зберігалася у «Пролетарському музеї»» [Tajkova & Klochko 2019: 99].

⁷ Історія тогочасних «пролетарських музеїв» і «переселенських музеїв» є окремим недостатньо дослідженим пластом у «пригодах» природничих колекцій України, що має отримати своє висвітлення.

⁸ На жаль, це поповнення колекцій ЗМКУ тепер не можна встановити за зразками, оскільки музей восени 1943 р. вщент згорів, проте є деякі відомості про експедиції й поповнення колекцій, описані в огляді історії музею, вміщеному в кінці першого тому його Трудів [Anonym 1941].

Рис. 3. Теріологічні експонати та їх опікуни в Зоологічному музеї Київського університету, 1934 р.; фото з Інституту архівознавства Національної бібліотеки України, отримано від М. Біляшівського. На фото В. Артоболевський, О. Корнеєв, О. Лубкін.

Fig. 3. Theriological exhibits and their caretakers in the Zoological Museum of Kyiv University, 1934; photo from the Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine obtained from M. Biliashivsky. In the photo: V. Artobolevsky, O. Korneev, and O. Lubkin.

Фактично повоєнний ЗМКУ повстав із нуля, за іншими адресами й з іншими колекціями. Проте його відновлював той самий його керівник — В. Артоболевський, якому допомагали давні й нові колеги О. Лубкін, О. Корнеєв, В. Бондаренко, М. Воїнственський, В. Антонович⁹. Якщо частина ентомологічних і частково орнітологічних фондів довоєнного часу збереглася завдяки переміщенням колекцій, то довоєнна теріологічна частина колекції пропала повністю, за винятком зразків, які передавалися до академічного ЗМ у 1920-х та 1930-х рр. Записи про такі зразки непоодинокі у «червоних» журналах ННПМ, а самі такі зразки збереглися в палеонтологічній колекції ННПМ як порівняльний матеріал (проте їх облік ніхто не проводив). Як приклад, прямі записи про ЗМКУ в червоних журналах (1935–1938 рр.) дають щонайменше 15 результатів із позначкою «з колекції ЗМ КДУ»; тобто колекції передавалися, а, отже, й збереглися.

1.2. Музеї наукових товариств й академій

Тут мова про Музей Орнітологічного товариства ім. К. Кесслера, Природничий музей Українського наукового товариства, Музей Інституту історії матеріальної культури, Зоологічний музей Академії наук (ЗМ ВУАН, ЗМ Зообін та ЗМ ІЗАН; до 1941 р.), Зоологічний музей при Інституті захисту рослин Рейхскомісаріату Україна, Крайовий природознавчий музей (1943–1944 рр.), Зоологічний та Палеозоологічний музеї Інститут зоології НАНУ, до 1967/1995 р.) — разом 7 нарисів-розвідок.

ОТК (Музей Орнітологічного товариства ім. К. Кесслера) засновано фактично одночасно з самим товариством 1908 року. Одна з найпотужніших колекцій, яка частково згодом увійшла до ЗМ ВУАН (нині як частина ННПМ). Каталогних описів колекції немає, проте є окремі записи в журналах надходжень ННПМ і згадки в літературі. Так, у Шарлеманя описано історію з однією з тимчасових експозицій ОТК, що оформлена 1913 р. у Києві в рамках Всеросійської сільськогосподарської і промислової виставки, а наступного 1914 р. експонувалася на виставці «Охорона природи». В описах згадано й зразок хохулі з приватної колекції Н. Яшвіль [Charlemagne 1928], що вказує на не лише орнітологічний характер зібрання. Але слідом «Ця фігура разом з багатьма іншими загинула 1915/16 р., коли приміщення музею орнітологічного т-ва, куди потрапила і кол[екція] Яшвіль, опосів військовий лазарет» [Charlemagne 1930: 170].

⁹ З них тільки О. Лубкін та О. Корнеєв залишилися в КДУ, інші скоро перейшли до Академії наук.

У ті роки ОТК влилося до Українського наукового товариства (УНТ). Заступником голови ОТК у 1909–1917 рр. був М. Шарлемань¹⁰, який і обійняв в УНТ посаду консерватора колекцій [Khokhlova 1998], тому можна розуміти, що й колекції ОТК перейшли з ним до Природничого відділу Музею УНТ. Про це є й прямі вказівки: напр., «Колекцію з 450 пташиних шкур із Литиницини В. Ю. Герхнер сповна передав до Музею Орнітологічного Товариства. Року 1926-го ця колекція разом з іншими матеріалами ввійшла до Зоологічного Музею Української Академії Наук» [Charlemagne 1928: 328]. Цей та подібні факти відтворено і в інших працях [напр. Atemasova & Krivitsky 1999], з яких слідує, що колекції ОТК зберігалися в УНТ до 1917–1926 рр. і були передані до ЗМ ВУАН, зокрема у 1926 р. [Zagorodniuk 2015a; Tajkova & Klochko 2019].

Історія ОТК описана автором у Вікіпедії¹¹, після входження ОТК до УНТ ця історія не містить згадок про власні колекції ОТК. Оскільки з 1921 р. (тобто часу створення ВУАН і фактичного початку роботи ЗМ ВУАН) консерватором академічного музею став знову ж таки М. Шарлемань, можна розуміти, що колекції і тут «ходили» за ним. А серед них були й теріологічні, поміж них і зразки гризунів із Семиріччя 1913 р. [Zagorodniuk *et al.* 2015], які до Музею ОТК передавав Рюксбайль [Karavaiev 1926].

УНТ (Природничий музей Українського наукового товариства). Про цей музей є лише фрагментарні дані. Відомо, що там були й експозиційні зразки, і фондові колекції, при тому величезні: зоологічні фонди включали тисячі зразків (імовірно, тільки хребетних було між 10–20 тис.). Колекції були на Великій Підвальній, 36, за адресою УНТ. Надалі, після передачі за заповітом будинку Симиренка у користування УНТ, колекції переїхали туди, там і працювали й мешкали і їхні опікуни, зокрема й консерватор природничих колекцій був М. Шарлемань (був в УНТ до 1921 р., а мешкав там само до 2СВ).

Є звіт про стан колекцій, підготовлений О. Янатою в листопаді 1919 р. і опублікований у документах УНТ [Yanata 2008]. У ньому мова про потребу розбору й переобліку зразків, які зберігаються у скринях [очевидно, що запаковані щонайменше для переїзду з Великої Підвальної, проте не виключено, що й з часів евакуації в роки 1СВ].

Зв'язок колекцій УНТ з сучасними колекціями ННПМ обґрунтовано автором в огляді ймовірних музеїв-попередників ННПМ [Zagorodniuk 2015a]. Очевидно, що саме з УНТ (а перед тим з ОТК) надійшли до ЗМ ВУАН і надалі до ННПМ і колекції, зібрані у часи до Другої світової війни, серед них і задані у попередньому нарисі зразки гризунів з Семиріччя [Zagorodniuk *et al.* 2015].

ПМК (Музей Інституту історії матеріальної культури). Колекції існували в ПМК як робочі матеріали, ймовірно без експонування. ПМК був створений при ВУАН і діяв у 1934–1938 рр., до часу реорганізації в Інститут археології АН УСРР. Інститут ліквідували (реорганізували) в рамках компанії придушення проявів національно-визвольних рухів; багатьох науковців було репресовано.

В архівах ННПМ є серія з близько 10 журналів, відомих як «червоні» й «рожеві» (за кольором обкладинок), у яких вівся облік зразків з позначенням джерел надходжень. Серед цих джерел часто відмічено й «ПМК», зокрема стосовно остеологічних колекцій. Аналіз обсягів таких передач не проведено, але мова, напевно, має йти про сотні зразків, переважно ссавців із групи свійських, мисливських і загалом представників макрофауни — від зайця до мамута. Більшість з них була передана до палеозоологів і мала би зберігатися у фондах сучасного Відділу палеонтології ННПМ, проте основний спадкоємець колекцій ПМК — Археологічний музей (розташований у будівлі ННПМ). У його експозиціях чимало викопних остеологічних матеріалів, зокрема й вимерлих видів ссавців, і частина з них може бути зразками з колекції ПМК.

¹⁰ За О. Хохловою — вчений секретар Київського Орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера [Khokhlova 1998].

¹¹ Опис за адресою: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=2133948>

ЗМАН (Зоологічний музей ВУАН, ЗМ Зообін та ЗМ ІЗАН; до 1941 р.) — ключова зоологічна установа, яка виступала як головний зоологічний центр країни у період між революційними часами 1918–1921 рр. та проіснувала до окупації Києва в часи Другої світової війни (1941–1943). Історію музею традиційно описують з 1919 р., коли з'явився «Фауністичний комітет ВУАН» (який тільки в тому році й існував і був не музеєм, а саме комітетом)¹², і музей фактично почав діяти лише з червня 1921 р., коли було створено ВУАН і одночасно розформовано УНТ, з переходом його штатів, структури та колекцій до складу ВУАН [Zagorodniuk & Ocheretna 2019].

Місцем тогочасного розташування музею став «жовтий корпус» КНУ: «Влітку 1921 р. Музей переміщено до будинку Всенародної Бібліотеки, Шевченківський бульв., 14: на другому поверсі у чотирьох кімнатах» [Karavaiev 1926: 22]. За 4 роки ЗМ переїхав у сусідню будівлю, на Терещенківську 4 (тоді як «Чудновського 2»), де тепер розташований гербарій Інституту ботаніки. «Взимку 1925–26 р. переміщено його в будинок на вул. Чудновського, 2, де на другому поверсі є велика виставова зала і 6 кімнат для спеціалістів та бібліотеки» [Karavaiev 1926: 22]. Власне, в цей період з'явилися й штати музею, спочатку 5–6 науковців, а у час розквіту музею у складі Зообін у II половині 1930-х років — 5-6 відділів Музейного сектору. Серед перших співробітників були такі згодом відомі теріологи, як А. Аргиропуло, С. Оболенський та ін. [Karavaiev 1926]; був серед науковців музею і Ф. Добржанський [Zagorodniuk 2021a].

Музей став центром не тільки накопичення зразків, але й розвитку й координації досліджень. І ключовим тут стало видання його праць, що переросли у центральні зоологічні видання України. Зокрема, протягом 1921 та 1923 р. за редакцією М. Шарлеманя впорядковано два числа «Українського зоологічного журналу» (УЗЖ) — тогочасного головного зоологічного видання України, перший з його випусків вийшов під егідою УНТ, другий — ВУАН [Zagorodniuk & Parkhomenko 2018]. З 1926 р. на місці УЗЖ¹³ започатковано «Збірник праць зоологічного музею», різні числа якого виходили як тематичні випуски інших видань — «Трудів фіз.-мат. відділу ВУАН», «Праць Інституту зообіології ВУАН» та ін. До початку війни видано 24 випуски, а включно з випусками 1952–1976 рр. — 36, і вони стали головною платформою для теріологічних і дотичних до теріології публікацій [Zagorodniuk & Godlevska 2008].

Музей повноцінно розгорнувся як установа лише з середини 1928 р., коли після низки переїздів отримав нову простору площу. Під його потреби виділили «в новому будинку Академії на вул. Леніна 15 весь коридор третього поверху (виставова частина приміщення) та 7 кімнат, у яких розміщено лабораторії для праці спеціалістів і переховуються основні колекції Музею; там же містяться бібліотека, препаратознавська та майстерня, дезінфекційна тощо» [Ernst 1930: 203]. Музей мав два злети — у 1926–1934 рр. за керівництва В. Караваєва, коли це була самостійна академічна установа¹⁴, і згодом у 1938–1941 рр. за керівництва С. Парамонова, який увів у постійні задачі музею ведення фондів колекцій. Тоді ж було створено і перший каталог теріологічних колекцій ЗМ, на підставі якого підготовлено огляд поширення гризунів в Україні [Kryzhov 1936]. Тільки гризунів було обліковано 1400 шкірок і спиртових екз. та 2600 черепів [ibid.: 34].

¹² Подібних комітетів було чимало, відповідно до галузей науки. Це були одночасно структури й кабінети, які виконували функції координаційних рад або відділень академії, проте не були установами, як часто змальовують це в історії різних інституцій (зокрема й ЗМ ВУАН). Окрім того, комітет цей діяв лише кілька місяців, від його започаткування 1.05.1919 до приходу денікінців, і потому не відновлював роботу. Єдиний призначений у штат ЗМ співробітник (В. Караваєв) одразу виїхав до Криму, звідки не повертався до створення ВУАН (і ЗМ при ВУАН) у червні 1921 р. [Zagorodniuk & Ocheretna 2019].

¹³ Так само припинили існування такі видання як «Український мисливець та рибалка», «Захист рослин» і різноманітні регіональні бюлетені любителів природи (напр., «Бюлетень Харківського товариства дослідників природи») [Zagorodniuk & Godlevska 2008].

¹⁴ Злиття музею з Біологічним інститутом ВУАН розпочало 1930 р., проте реально це сталося у 1934 р. І назва «Зообін» відбиває це злиття: Зоологічний музей + Біологічний Інститут = Зообіологічний інститут = Зообін. БІН сформовано, своєю чергою, злиттям кафедри зоології КІНО (існувала до 1930 р. під кер. І. Шмальгаузена) із колишнім Мікробіологічним інститутом Ф. Омельченка (з 1924 р. також під кер. І. Шмальгаузена, з 1924 як «Біологічний інститут»).

На початку 1934 р. (13.02.34) ухвалою Президії ВУАН «Про введення нової організаційної структури в академії» «Музей зоології» втратив самостійність і був приєднаний до «Інституту біозоології»¹⁵ ВУАН [Onyshchenko 2003: 35–36]. Музей було реорганізовано у відділ фауністики і систематики інституту на чолі з М. Шарлеманем (1934–1938). Невдовзі, 1936 р. (30.11.36) резолюція Першої української фауністичної конференції, що проходила в ІЗБ АН УСРР, схвалила ідею і доповідь С. Парамонова «Про видання Фауни УСРР» [Onyshchenko 2003: 231–236], перший випуск якого було присвячено ссавцям — «Звірі УРСР» [Myhulin 1938]¹⁶. Ще за 4 роки (17.11.1938) Зоологічний музей було відновлено завдяки наполегливості С. Парамонова, який і став його директором (в структурі Зообіну). Тоді музей мав назву «музейний сектор» Зообіну, у ньому було утворено 4 відділи — безхребетних, хребетних, палеозоології, виставковий. Подальша історія музею стала історією втрат — і в роки Другої світової війни, і при повоєнній розбудові ІЗАН, дослідження в якому майже цілком були підпорядковані прикладній тематиці.

ЗМ при ІЗР (Зоологічний музей при Інституті захисту рослин Рейхскомісаріату Україна, 1942–1943 рр.). У період Другої світової війни і німецької окупації Києва академічний зоологічний музей, який був до війни у складі ІЗАН, зазнав значних перетворень. Колекції часто перевозили (на щастя, не в повному обсязі), як до Уфи, куди евакуювали ІЗАН¹⁷, так і в західному напрямку, при вивезенні трофеїв (переважно Краків і Познань, проте у довідках згадують також Одесу, Вінницю, Кам'янець, Житомир). Колекції, що залишалися в Києві, неодноразово змінювали підпорядкування: у 1939–1941 рр. вони були при ІЗАН, у перший рік окупації Києва німцями і до весни 1942 р. вони були без опіки (жахливий стан колекцій на початку окупації описано у доповідній за підсумками обстеження покинутих приміщень і майна АН у кінці грудня 1941 р. [Report... 1941]).

У наступні два роки, а по суті з весни 1942 р. до вересня 1943 р., музей був у складі Інституту захисту рослин Рейхскомісаріату, і протягом літа 1943 р. готувалася передача зоологічних колекцій до Крайового природознавчого музею (див. далі), а після зміни ситуації на фронті — підготовка до вивезення колекцій як трофеїв до Німеччини. Урешті, протягом наступного року, з осені 1943 до осені 1944 р., відбувалися мандри колекцій і відновлення довоєнних установ. У вересні 1943 р. до Німеччини (переважно до Познані й Кракова, тоді окупованих Рейхом), було вивезено близько 5000 зразків ссавців [Onyshchenko 2007: 620]. Ця тема ставала не раз предметом розвідок [Korobchenko 2016; Zagorodniuk 2021c], з яких слідує, що вивіз здійснювали саме з ІЗР, не з об'єднаних у Крайовий музей ЗМКУ + ЗМ ІЗАН, і що більшість теріологічних колекцій, відомих до війни, є й тепер на місці, тобто або були повернуті, або їх навіть і не вивозили¹⁸. Усі ці зміни підпорядкувань і локацій вели до неминучих втрат, у т.ч. й через пошкодження при транспортуванні або неналежне зберігання. Доля великих кістяків (зокрема й трогонтерія, *Mammuthus trogontherii*) та значної кількості палеонтологічних зразків, які вивозили у вересні 1943 р. до Кракова, так і залишилися нез'ясованою¹⁹.

¹⁵ ІЗБ = ІЗБ = Зообін (ЗооБін); з його складу виокремилися інститути гідробіології, ентомології, зоології.

¹⁶ Проте цей випуск залишився поза серією, і подальші воєнні часи не сприяли її розвитку. Згодом, 1956 р., ця серія була оформлена за правилами багатотомного видання, і перший випуск першого тому, присвячений ссавцям, було підготовлено знаними музейниками-теріологами — В. Абельцевим, І. Підплічком і Б. Поповим [Abelentsev *et al.* 1956]. Ці три дослідники є одними з найпродуктивніших колекторів ННПМ.

¹⁷ В евакуації знову як Зообін, тобто у складі ІЗАН, ІГБ та Карадзької біостанції.

¹⁸ Як саме несприяття окупантам допомагало зберегти колекції (приховування, применшення цінності тощо), описано в цитованих працях.

¹⁹ Частина зразків, які не були вивезені як трофеї, могла бути передана до ЗМКУ-2 (див. далі), який створювали в новій будівлі біофаку КДУ по вул. Леніна, 52. Це лише припущення, проте варто пам'ятати, що музей створювали з «нуля», і саме Артоболовський, який був першим повоєнним завідувачем ЗМ ІЗАН (1944–1948), почав роботи з відновлення ЗМКУ, і саме він надалі ним і завідував (у 1948–1950 у школі по Леніна, 52, з 1951 у відновленому червоному корпусі).

КПМ (Крайовий природознавчий музей, 1943–1944 рр.) — Музейний комплекс, започаткований окупаційною німецькою владою 1943 р. на базі ЗМКУ. На 1941 рік колекції ЗМКУ налічували понад 2 млн одиниць, вони залишалися на місці, і їх не вивезли ні радянські евакуатори, ні німецькі, що пояснюють тим, що при них постійно були їхні творці, зокрема з «хребетників» — В. Артоболевський, О. та Н. Лубкіни, і музей продовжував працювати при гітлерівцях [Biliashivsky & Rozoga 2004: 261]. Нерідко обговорюється тема об'єднання колекцій ЗМКУ з ІЗАН в одну під началом В. Артоболевського.

Про це об'єднання відомо, що «Комісаріату Україна підпорядковувався Крайовий музей природознавства, створений 1 липня 1943 р. на основі ЗМ Київського університету. Керівником Крайового музею природознавства було призначено д-ра Гайнріха Матіле» [працював в РКУ 01.03.1943–05.01.1944] [Sebta 2009: 116]. Схоже, КПМ існував лише на папері. Документ про наміри його створення датовано 01.06.1943, за три місяці до евакуації, він мав назву «Повідомлення Рейхскомісара України Е. Коха ... про утворення Крайового природознавчого музею у м. Київ. 1 червня 1943 р.» [Onyshchenko et al. 2007: 564]. Наступним документом став звіт доктора Матіле від 29.06.1943 «Про результати попереднього обстеження колекцій зоологічного музею Інституту зоології УАН» [ibid.: 566], в якому мова про потребу (намір) передати до університету все те, що не потрібно для роботи Інституту захисту рослин і боротьби зі шкідниками, створеного на базі ІЗАН. Там само відмічено: «у Музеї Інституту захисту рослин знаходиться велика кількість дуже цінних колекцій, які йому свого часу були передані з фонду Університету... Завдяки об'єднанню обох колекцій Університетський музей став би ... центральною зоологічною установою України.» [ibid.: 566]. Тобто з ЗМКУ нічого не передавалося.

У вересні–жовтні 1943 р. йшла евакуація з вивозом із Києва трофеїв, включно з колекціями музеїв. Колекції, що залишалися в Червоному корпусі, 06.11.1943 були знищені пожежею: згоріли і Зоомузей²⁰, і Зоотомічний кабінет [Biliashivsky & Rozoga 2004]. У показах В. Артоболевського є мова про те, що співробітники ховали колекції від вивозу німцями в різний спосіб, зокрема й вдома²¹ [Korzun 2019], проте свідомість повернення колекцій з приватних схованок до ЗМ не відомо. Надалі музей створювали з чистого аркуша, у школі за адресою Леніна 52, де базувався біофак КДУ [Biliashivsky & Rozoga 2004: 262]. Важливо розуміти, що колекції Крайового музею, як і його адреса, не були чітко прив'язаними до адрес ЗМКУ та ЗМ ІЗАН, їх переміщували на захід, зокрема й у Познань, Краків та ін. міста, про що є багато відомостей [Onyshchenko 2007; Zagorodniuk 2021c]. Частково колекції було повернуто, але далеко не всі, зокрема й теріологічні зразки, а серед них і повний кістяк трогонтерія, який був ще в кінці 1941 р. в будівлі ВУАН (в Інституті геології), проте вивезений разом із багатьма іншими палеонтологічними матеріалами до Кракова [Onyshchenko 2007: 364, 459]²². Історію існування (у т. ч. збереження й накопичення) під час війни та подальшого вивезення як трофеїв теріологічних колекцій ВУАН докладно розглянуто автором окремою працею [Zagorodniuk 2021c].

ІЗАН (Зоологічний і Палеозоологічний музеї Інститут зоології НАНУ, повоєнний, до 1995 р.). Заплутана історія, пов'язана з тим, що інститут створено із залишків Зообіну після виокремлення з останнього низки інститутів (мікробіології та генетики, гідробіології, ентомології та фітопатології тощо), а перед тим він формувався на основі Зоомузею ВУАН, що

²⁰ У автора є листи В. Артоболевського періоду 1943–1944 рр. до його полтавського колеги М. Гавриленка, у яких він описує втрату неоціненних колекцій, бібліотеки і рукописів.

²¹ Дослівно: «ті що залишалися, ховали наукові колекції, архіви, літературу по власних квартирах, горищах, у технічних приміщеннях» [Korzun 2019]. Зрозуміло, що була складність приховування, а також те, що це говорилося для НКВД у виправдання свого перебування в окупації.

²² Про те є й у зведеннях окупантів: «Колекції доісторичних експонатів було передано до Східного інституту в Кракові.» (Документ: «Із оперативного звіту Рейхскомісара України Е. Коха Рейхсміністерству в справах східних областей щодо переміщення краєвих науково-дослідних установ із м. Київ». 13.11.1943) [за: Onyshchenko 2007: 587].

у 1919–1934 р. був самостійною установою, до часу створення Зообіну. У перший повоєнний період відновлення ІЗАН включало відновлення і його довоєнної структури, включно з Зоологічним музеєм, яким у 1944–1946 рр. завідував В. Артоболевський [Pogrebniak *et al.* 2010], перед тим директор згорілого восени 1943 р. ЗМКУ²³.

Музейні відділи існували епізодично, зокрема у 1934–1941 рр. (як музейний сектор із 5–6 відділів), у 1944–1954 (зоомузей) та у 1965–1995 (зоомузей) і 1974–1995 рр. (палеомузей), усі у складі Зообіну (1934–1939) або ІЗАН (1939–1941, 1944–1995). У 1995 р. обидва музейні відділи ІЗАН перейшли до ННПМ (див. далі). Однією з найяскравіших особистостей, яка опікувалася колекціями зоологічного музею з довоєнного часу (1936), під час війни і тривалий час по війні, була Євдокія Решетник, яка й сама зібрала чимало колекційних серій різних груп гризунів [Korobchenko 2019].

У період існування музею у складі ІЗАН фактично всі фондові колекції були передані по відповідних відділах, що виокремилися зі складу музею (зокрема, у відділи ентомології, паразитології, екології, морфології тощо), і упродовж тривалого часу музей асоціювався виключно з коридорною експозицією та колекціями відділу фауни і систематики хребетних (в час його керування М. Воїнственським). Власне, там і зародилася «музейна група» ІЗАН [Pohrebniak *et al.* 2010], як частина поновленого Відділу фауни і систематики хребетних, який очолив М. Воїнственський, який 1956 р. (одразу після захисту докторської) перейшов до академії з КДУ, а разом з ним перейшли й відомі таксидермісти В. Антонович та В. Бондаренко. Відтоді почалася епоха відновлення експозиції. Фондові колекції, навпаки, розійшлися поміж відділами ІЗАН. Зокрема, чимало теріологічних колекцій відійшло до відділу палеонтології та відділу екології.

Спалах активності стався всередині 1960-х, коли в рамках заходів до 50-річчя Жовтневого перевороту в Росії²⁴ почалися роботи з будівництва нових приміщень для академічних установ і розселення їх з будівлі ВУАН: тоді цю будівлю спланували під формування Музею природи (постанова РМ УРСР 8.06.1966), включно з відділами зоології, геології, палеонтології та археології. Ці відділи історично належали різним інститутам — археології, геологічних наук та зоології. Перехід палеонтологічних та багатьох сучасних остеологічних колекцій до ІЗАН відбувся, ймовірно, при організації відділу палеонтології ІЗАН, у травні 1974 р. Цей старт завершився формуванням в ІЗАН двох «музейних» відділів. Перший з них, відомий як «відділ зоомузею» після завершення розбудови музею переріс у відділ герпетології, хоча таким і не називався, при якому було по 1–2 фахівці з інших груп, зокрема й теріолог, який виконував переважно функції консерватора (Л. Шевченко). Натомість відділ палеонтології, очолюваний у 1966–1975 рр. І. Підоплічком²⁵ та у 1976–2004 рр. В. Топачевським, відомими теріологами, включав багатьох інших знаних теріологів (Н. Білан, В. Зубарева, Н. Корнієць, О. Короткевич, Т. Крахмальна, В. Несін, П. Пашков, Л. Рековець, В. Свистун, Ю. Семенов, О. Скорик та ін.). Врешті, і Теріологічне товариство організовано саме завдяки фахівцям цього підрозділу. Про теріологічні колекції відділу екології ІЗАН та двох «музейних» підрозділів ІЗАН після їх переходу до складу ННПМ див. далі.

²³ До війни директором академічного ЗМ був С. Парамонов, а під час війни — Е. Шарлеман (до війни писав себе як «Шарлемань»), але у зв'язку з їх виїздом до Німеччини разом із колекціями та у зв'язку зі знищенням окупантами будівлі з колекціями ЗМКУ, ним завідував В. Артоболевський (власне, за неоднозначними, але чимало тиражованими даними Артоболевський у 1943–1944 рр. був директором об'єднаного ЗМКУ та ЗМАН [Kogneev 2014], тобто по суті Крайового природознавчого музею (див. вище), а у 1944–1946 рр. — окремішно Зоологічним музеєм КДУ та одночасно Інституту зоології АН УРСР.

²⁴ Це вважалося одним з великих державних свят СРСР, на що завжди виділяли величезні кошти, хоча сам СРСР було створено лише за 5 років потому. Академія тим вміло скористалася.

²⁵ Іван Григорович Підоплічко від початку створення ЦНПМ був головою його Наукової ради (1965–1975), а у 1973–1975 рр. — директором цього музею [Krakhmalna *et al.* 2005].

2. Музеї та колекції ХХ ст., що перейшли у ХХІ ст.

Тут мова про Музей лісових птахів і звірів при НУБіП, Анатомічний музей НУБіП, Зоомузей Київського університету імені Тараса Шевченка (повоєнний), колекції Відділу популяційної екології та біогеографії ІЗАН (окремо описано інші відділи), Національний науково-природничий музей НАНУ (відділи зоології та палеонтології) — разом 6 нарисів-розвідок.

2.1. Музеї навчальних закладів

НУБіП-3: МЛПіЗ (Музей лісових птахів і звірів при НУБіП). Музей виконує переважно навчальну функцію й орієнтований на спеціальність мисливствознавство. Історію музею ведуть з 1898 р., коли було засновано зоологічну лабораторію КПІ (див. «КПІ»), проте реально музеї й колекції, що існували до 1 і до 2 світових воєн, канули в Лету. У статті про сучасний зоологічний музей НУБіП стверджується, до війни ним завідував проф. О. Лебедев, а більшість колекцій музею було вивезено до Німеччини [Shevchenko *et al.* 2015], що вимагає підтверджень²⁶. Є відомості, що перед окупацією Києва німецькими військами влітку 1941 р. колекції були перевезені до КДУ [Sebta & Kachan 2016: 951], де пропали у пожежі 1943 р. По війні Зоологічний музей створювали наново, переважно зусиллями О. Салганського та С. Славкова, які й опікувалися ним до кінця ХХ ст. У 2004 р. музею присвоєно ім'я професора О. Салганського, а в 2006 р. його реорганізовано у навчальну лабораторію. Колекція музею (лабораторії) охоплює до 1800 музейних зразків чи предметів. Часовий проміжок регулярних зборів фондової колекції охоплює період 1924–1971 р., це збори 26 колекторів; ссавці представлені у фондовій колекції 48 екз. 19 видів [за даними з: Shevchenko *et al.* 2015].

У колекції музею є декілька експонатів, датованих 1907–1908 рр., серед них і тхір степовий (рис. 4). Всі вони походять з колекції видатного природничика Ф. Шиллінгера (1874–1943), проте історія їх потрапляння до музею невідома [Shevchenko *et al.* 2015]²⁷. Не виключено, що такі зразки були передані з приватних колекцій або із «залишків» музею в КПІ у час повоєнної відбудови музею КЛГІ, чому міг сприяти авторитет О. Салганського, якому, як відомо, не раз дарували цінні експонати (напр. голова лося, що є в експозиції музею: С. Шевченко, особ. повід.).

Рис. 4. Давня етикетка на підставці з опудалом тхора *Mustela putorius* (напевно, це *M. eversmanni*), написана дореформним правописом (до 1918 р.). Зразок позначено як здобутий у «Самарській губернії». Такий матеріал міг бути зібраний лише у час існування в Києві колекцій КПІ або УсВ або ОТК. Таких зразків в музеї НУБіП декілька.

Fig. 4. An old label on a stand with a mounted polecat *Mustela putorius* (probably *M. eversmanni*), written in pre-reform spelling (before 1918). The sample is marked as collected

in 'Samara Governorate.' This material could have been collected only during the existence of the collections of KPI or UsV or OTK in Kyiv. There are many such specimens in the museum of NUBiP.

²⁶ Олександр Лебедев завідував кафедрою зоології безхребетних КДУ та відділом екології в Зообіні ВУАН і помер на початку 1936 р., хто завідував у цей час зоологічними підрозділами КЛГІ — невідомо.

²⁷ Франц Шилінгер — випускник Лісогосподарського інституту в Агсбаху (Нижня Австрія), у 1933–1935 рр. — член Комітету по заповідниках СРСР, заарештований 1938 р., помер у засланні 1943 р. При такій біографії зрозуміло, що передати свої матеріали до музею він не міг. Важливі деталі біографії: «Закінчивши лісовий інститут в Агсбаху, кілька років працював лісничим в Бессарабській і Подільській губерніях, виготовляв опудала в Нижньому Новгороді та Москві, в 1908–1914 рр. брав участь в експедиціях до Сибіру, Монголії, Тибету. ... За його ініціативою в 1918 році засновано майстерні з виготовлення наочних навчальних посібників для шкіл» («Колектори Дарвіновського музею»: <https://bit.ly/3xGQEAA>). Напевно, ці зразки були передані з інших музеїв або й навчальних закладів.

Рис. 5. Фрагмент експозиції Анатомічного музею НУБіП: кістяк носорога, колекція мисливських трофеїв і кістяк синього кита (фото К. Очеретної й автора, січень 2021 р. та травень 2022 р.). Кістяк носорога виготовлено О. Мельником і його командою, кістяк кита — В. Бондаренком.

Fig. 5. Part of the exhibition of the NUBiP Anatomical Museum, a rhinoceros skeleton, a collection of trophies, and a blue whale skeleton (photo by K. Ocheretna and the author, January 2021 and May 2022). The rhinoceros skeleton was prepared by O. Melnyk and his team, the whale was prepared by V. Bondarenko.

НУБіП-3: АМ (Анатомічний музей НУБіП). Один з найефектніших «малих» природничих музеїв (площа з коридорами окомірно приблизно 200 кв. м). Музей є частиною кафедри анатомії тварин та орієнтований переважно на експозицію і має переважно дидактичну спрямованість. Попри наявність низки опудал і мокрих препаратів, музей по суті є теріологічною і переважно остеологічною колекцією, дещо збагаченою кістяками великих птахів та опудалами ссавців. Музей має прямі договори з Київським зоопарком на постачання трупних матеріалів, завдяки чому постійно поповнюється унікальними зразками, що доступно не всім музеям.

Історія музею сягає часів відокремлення сільгоспінституту від КПІ у 1921 р. (див. вище в нарисі «КПІ»). У довоєнні роки анатомічний музей існував на інших майданчиках, ніж тепер, зокрема по вул. Васильківській (збереглося кілька фото з просторими залами і скелетами та препарованими тушами коней та інших великих ссавців²⁸). Проте ті колекції були втрачені під час війни. Музей у сучасному вигляді й за сучасною адресою сформований наново завдяки зусиллям О. Мельника²⁹ та сина, що є вправним таксидермістом. Приклади експонатів показано на фото (рис. 5).

ЗМКУ-2 (Зоомузей Київського університету імені Тараса Шевченка, повоєнний: з 1944 р.). Музей є спадкоємцем довоєнного ЗМКУ, знищеного у листопаді 1943 р. пожежею. Історія музею описана в кількох працях [напр., Biliashivskiy & Rozora 2004; Biliashivskiy 2012]³⁰. Експозиція і фонди створювалися наново з 1944 р., за сімома напрямками (силами семи відповідних відділів) — ссавців, птахів, нижчих хребетних, ентомології, адміністративного, господарського, бібліотеки, чучельної і скелетної майстерень [Biliashivskiy & Rozora 2004: 261]. Керував створенням нового музею В. Артоболевський, музей був за адресою «Леніна 52» (в автора в колекції є листівка від 26.07.1948 р. зі зворотною адресою «*Київ, Леніна 52, Зоомузей КГУ, проф. В. Артоболевський*»). Сучасні експозицію та фондові колекції відкрито 1951 р. і розвинуто протягом 1950–1970-х рр., у чому взяли найактивнішу участь і теріологи: О. Корнеєв, Л. Писарева, Ж. Розора, В. Межжерін та ін. [Biliashivskiy & Rozora 2004: 262].

Сучасний музей розташований у лівому крилі червоного корпусу КНУ, експозиція й офісна кімната — на третьому поверсі, фонди — на четвертому, таксидермічна лабораторія — у підвалі. Це один із небагатьох музеїв, що має просторі фондові приміщення, які сформовано на місці кафедри зоології хребетних і Мічурінського кабінету (рис. 6). Сучасна зоологічна

²⁸ Такі фото передані автору О. Мельником; на них експонати мають явне анатомічне призначення.

²⁹ Про цей музей і його фундатора О. Мельника автором написано статтю до Вікіпедії.

³⁰ Про цей музей автором написано ілюстровану статтю у Вікіпедії.

ЗООЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА																				
Розниця		№ шафки		Дата		Область		Район		Населений пункт		Стать		Вік		Хто добув		Примітка		
№№ г-л	№ інв.	№ шафки	№ ящика	Рік	Місяць	Дні	Область	Район	Населений пункт	Стать	Вік	Хто добув	Примітка	№	Вік	Хто добув	Примітка	№	Вік	
1	286	3	7	1971	4		Дніпропетровська		Маріуполь	♀	ад.	Савченко	Україна							
2	315	3	7	1950	5		Волинська	Молодечинський	Старокопичин	♂	ад.	В. Мугін								
3	4523	3	7	1953	3		Стародніпровська	Степаний	Степаний	♂	ад.	Вайтман	Л.							
4	4524	3	7	1953	3		—	—	—	♀	ад.	—	—							
5	4999	3	7	1953	3		Київська	Богуславський	Видатренків	♂	ад.	Крибичев								
6	4900	3	7	1953	3		—	—	Корніївка	♂	ад.	Земляков								
7	7065	3	7	1985	3		Херсонська	Іванівська	Курган-Тух	♂	ад.	Мисакева								
8	7538	3	7	1992	3		Херсонська	—	—	♀	ад.	Л. Бессальце								

Рис. 6. Наукові фонди Зоологічного музею КНУ: фрагмент фондової кімнати (скриня зі сліпаками, *Spalax*) та картка запису про зразки в колекції (приклад із записами про зразки *Sicista subtilis*). Внизу — фрагмент сучасної експозиції в залі ссавців.

Fig. 6. Scientific collections of the Zoological Museum of KNU: a fragment of the storage room (cabinet with mole rats, *Spalax*) and a record card with data of collection specimens (example with records of *Sicista subtilis* specimens). Below is a fragment of the modern exhibition in the Hall of Mammals.

експозиція займає дві зали площею 630 кв. м, теріологічна колекція нараховує 7,5 тис. зразків [Rozora *et al.* 2014].

Каталог колекцій ссавців впорядковано у формі карток (рис. 6b) і видано як список видів із сумами числа зразків кожного виду за регіонами [Mikhalevich *et al.* 1993]. 1950 року відновлено видання «Труди ЗМ», що вийшло як № 2 (ред. О. Корнеев) і як тематичний випуск «Наукових записок КДУ» (том 9, вип. 6). Цей том містив 7 теріологічних праць, найвідоміша з них — про кажанів Закарпаття [Abelentsev 1950]. Згодом започатковано нове видання з новою й томацією — «Праці зоологічного музею КНУ імені Тараса Шевченка», яких протягом 2001–2009 рр. видано 5 томів (наук. ред. О. Бідзіля)³¹.

2.2. Музеї академічних установ

ІГН (Інститут геологічних наук НАН України). Значна частина досліджень викопних зразків тварин сконцентрована в геологічних установах, серед яких і ІГН НАНУ. Його попередник — Національний геологічний музей України (НГМУ), що існував у будівлі ВУАН (нині тут ННПМ) з 1927 р. до принаймні 1930 р., у його структурі був і відділ палеонтології [Ernst 1930]³². Відділ включав викопні матеріали, зокрема й колекцію ссавців, описану у Ф. Ернста [loc. cit.], і цей відділ знаходиться в тому ж місці й тепер. Очевидно, що з цих зібрань НГМУ і варто вести відлік історії палеонтології в АН (не з 1947 чи 1974 р., як прийнято в частині

³¹ Це один із двох українських природничих музеїв, які мав власні «Праці». На жаль, усе трималося більше на ентузіазмі, ніж на традиції: видання залишилося мало відомим і виходило недовго.

³² В огляді Ернста зазначено: «В основу НГМУ покладено збірки кол. Музею при Геологічному Кабінеті Академії Наук, до яких долучено наукові матеріали з Геологічного та Мінералогічного Кабінетів Київського Інституту Народньої Освіти. Теперішня виставова частина НГМУ поділяється на такі відділи: 1. Відділ загальної геології, 2. Палеонтології, 3. Мінералогії та петрографії, 4. Корисних копалин.» (с. 197–198).

Рис. 7. Серії зразків викопних мікромамалій у колекції ІГН НАН України; таких серій декілька (фото О. Крохмал).

Fig. 7. Series of specimens of fossil small mammals in the collection of the Institute of Geological Sciences, NAS of Ukraine (photo by O. Krokhmal).

У сучасному ІГН палеонтологія зосереджена у Відділі стратиграфії палеонтології кайнозойських відкладів. З наявних тут колекцій автору відомо про дві — колекція плейстоценових дрібних ссавців (насамперед гризунів), зібрана О. Моськіною в Казахстані й Україні (передана В. Мацуєм), та колекція міоцен-плейстоценових дрібних ссавців, яку веде О. Крохмаль. Зазначені колекції є робочими матеріалами, і їх спеціальний облік не ведеться. Остання колекція представлена бл. 30–40 «пластиліновими» блоками, що містять переважно ізольовані зуби, змонтовані на стандартних пластилінових поверхнях поверх скляних фотопластинок (рис. 7). Останнє було і залишається стандартом у вітчизняних палеозоологів, і такі пластинки формату 9x12 см добре тримали матеріал у власних коробках і цупких пачках з-під папірос. Таку практику, запозичену з палеонтологічного відділу ННПМ (див. далі), використовують для розкладки різних серій, зокрема й автор не раз застосовував такий підхід при розборі пелеток.

ІЗАН: колекції наукових відділів. Теріологічні колекції накопичуватися у кількох відділах, провідними з яких були відділи популяційної екології та еволюційної морфології хребетних; окремі колекційні серії є в робочих колекціях співробітників інших відділів. Наразі ці колекції, на жаль, не мають постійних опікунів і не є загальнодоступними³⁴.

Колекція ВПЕБ (Відділ популяційної екології та біогеографії ІЗАН) — одна з найбільших в Україні остеологічних колекцій, що включає не менше 20 тис. черепів дрібних ссавців. Колекція зберігається на експериментальній базі «Теремки» ІЗАН, на околиці Києва. Її основу складають передусім остеологічні зразки мікромамалій з півдня України, у т. ч. величезні серії гризунів і землерийок з Асканії-Нової та Гірського Криму. Значною була і давніша колекція І. Сокура, якою користувався й автор. Зокрема там були і ящики з черепами та каталожна

оглядів). Паралельно з музеєм існував і Геологічний інститут, які було об'єднано 1934 р. в єдину установу «Інститут геології АН УРСР», що з 1928 р. отримала сучасну назву ІГН і знаходилася в будівлі ВУАН до 1965 р. При створенні ЦНПМ і відселенні ІГН колекції геологічного музею були розділені між цими установами. Окрім того, відомо, що зразки з колекції ІГН у повоєнні часи переходили й до відділу палеонтології ІЗАН (тобто суміжного відділу ЦНПМ³³). Напр., описаний І. Гофштейном викопний кит *Cetotherium riabinini* [Hofstein 1948, 1965] згадується як зразок в ІГН, проте нещодавно його (а це — тип) переописано як зразок із колекції Відділу палеонтології ННПМ [Goldin *et al.* 2014].

³³ Варто нагадати, що кожний музей мав подвійний статус: як науковий відділ відповідного інституту (у цьому випадку ІЗАН) і як частина експозиції ЦНПМ (з 1965 р.).

³⁴ Як приклад, на експериментальній базі «Теремки» у лабораторії мисливських звірів зберігалася колекція з понад 30 повних скелетів і не менше 100–120 черепів бобрів, які при переділі приміщень після закриття лабораторії були винесені в один із сараїв, що завалився близько 2018 р., і колекція так і залишилася захо-роненою під завалами (І. Легейда, особ. повід.). Подібна доля очікує більшість подібних колекцій (див. те саме далі про колекції І. Сокура, В. Самоша, Л. Гіренка та ін., що так само зберігалися в «Теремках»).

Рис. 8. Osteological collections of the Laboratory of Population Ecology of IZAN: (a) collection of skulls of small mammals from mostly Askanian samples (voles, white-toothed shrews, wood mice, and especially *Microtus socialis*); (b) rack for skulls of small mammals from the author's collections [за: Syniavska et al. 2016].

Fig. 8. Osteological collections of the Laboratory of Population Ecology of IZAN: (a) collection of skulls of small mammals from mostly Askanian samples (voles, white-toothed shrews, wood mice, and especially *Microtus socialis*); (b) rack for skulls of small mammals from the author's collections [after Syniavska et al. 2016].

ІНСТИТУТ ЗООЛОГІЇ АН УРСР ВІДДІЛ ЕКОЛОГІЇ ТВАРИН		Карт. № _____ Рес. № 60 Твар. № _____
Вид: <i>A. flavicollis</i> Пункт одобуття: <i>Візьганьке г-во Тодішнього р-ну</i> Станція: <i>№ 49, Баженівка</i>	Дата одобуття: <i>10.V.1960</i> Дата розтину: <i>10.V.1960</i>	Вага (в г) <i>31,0</i> Розміри (в мм): тіла <i>104,6</i> хвоста <i>115,1</i> ступні <i>23,2</i> вуха <i>18,2</i>
Стан самців: ялова, вагітна, годуєча, вагін. мазок Кількість збірників _____ розмір їх _____ мм З них резорб. _____ розмір їх _____ мм Кіл. плац. плям. I <i>5</i> II _____ Розмір сім'яників _____ мм Вміст шлуноку: порожній, зелень, зерно Зараж. паразитами: блохи _____, кліщі _____, інші ектопар. ендопар. _____ Інші помітки _____ Підпис: <i>[Signature]</i>	Стан ліплення: міздря _____ волосяне вкриття _____ Особливості забарвлення хутра _____	
60 <i>A. flavicollis</i> <i>♀ ад. в. Візьганьке г-во Тодішнього р-ну</i> <i>№ 49, Баженівка</i> <i>10.V.1960</i> <i>[Signature]</i>		

Рис. 9. Картки обліку з результатами обстеження зразків, які зберігалися в колекції Відділу екології ІЗАН, а наразі збережені тільки в остеологічній колекції відділу палеонтології ННПМ. Самі зразки (мова про черепи дрібних ссавців) зберігалися у скляних пробірках з етикетками (таку етикетку показано поверх зворотної сторони картки, праворуч внизу).

Fig. 9. Record cards with examination results of specimens that were stored in the collection of the Department of Ecology of IZAN and currently deposited in the osteological collection of the Department of Palaeontology of the NMNH. The specimens (skulls of small mammals) were stored in glass tubes with labels (a label is shown superimposed on the back of the record card, bottom right).

шафа з картками обліку й розтину зразків (аналогічні картки є у відділі палеонтології ННПМ: рис. 8). Ця картотека, на жаль, була знищена у «буремні 1990-ті», як і значна частина зразків³⁵.

Окремою частиною колекцій ВПЕБ, наразі розформованому, залишилася і колекція автора, що включає порядку 1000 зразків, значна частина яких каріотипована, у т. ч. й черепи видів-двійників і морфологічно подібних видів *Muroidea*. Ця остання частина колекції зібрана за участі багатьох колег, включно з І. Балою, І. Ємельяновим, О. Зиковим, О. Котляровим, О. Кисельюком, І. Поліщуком, С. Тесленком, М. Товпинцем та ін.), а це сотні шкірок і кілька десятків тисяч черепів переважно дрібних ссавців. Частково колекцію описано в статті про черепи полівок [Syniavska et al. 2016], яка включає понад 12 тис. черепів 23 видів цієї родини.

³⁵ На жаль, у період економічної кризи 1990-х рр. її виміняно як макулатуру на 10 пар шарпеток одним зі співробітників відділу. В автора збереглася серія з понад 100 черепів і шкірок підземних полівок (збори Л. Гиренка, Ю. Гуці та ін.), а також мішок із черепами землерийок і мишовидих (порядку 200–300 зразків, деякі з номерами), проте тисячі зразків у кінці 1990-х було знищено (збори І. Сокура, В. Абеленцева, Л. Гиренка та ін.), коли для поточних потреб співробітники звільняли шафи та ящики з такими матеріалами.

Основні колекції зберігаються у великій каталожній шафі та великій (довгій) колекційній шафі (див. рис. 8) з численними скриньками, в яких черепи розміщені у комірках фанерних перегородок (порядку 100 комірок в одному блоці). Це переважно зразки, зібрані протягом 1971–1991 рр. у заповіднику «Асканія-Нова» та в Гірському Криму.

Інші колекції. В огляді колекцій ІЗАН [Akimov *et al.* 2016], окрім колекцій ВПЕБ, наведено ще три збірки теріологічних зразків: 1) колекції відділу моніторингу та охорони тваринного світу — остеологічна колекція ссавців, що включає черепи представників 10 родин, переважно з території України, а також Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Киргизії, Росії; 2) колекції відділу еволюційно-генетичних основ систематики — колекції черепів генетично маркованих мишей шести родів (2203 од.); 3) колекції відділу еволюційної морфології хребетних — колекція гістологічних препаратів комахоїдних і рукокрилих, вологі препарати рукокрилих та шерстокрилів. Серед важливих доробків щодо колекцій відділу морфології важливо відзначити каталог кажанів, що містить відомості про «мокрі» й остеологічні зразки 56 видів 31 роду [Kovalyova 2015].

ННПМ: ЗМ+ПМ (Національний науково-природничий музей НАНУ, відділи зоології та палеонтології: «зоомузей» і «палеомузей») — найбільше зоологічне зібрання України. Музей створено з відповідних «музейних» відділів природничих академічних інститутів і відкрито восени 1967 р., до 50-річчя Жовтневої революції. Обидва зоологічні відділи (відділ систематики хребетних і зоомузей; відділ палеозоології хребетних і палеонтологічний музей) та їхні фонди упродовж подальших 30 років залишалися у підпорядкуванні ІЗАН, і перейшли до ННПМ тільки 1.12.1995. З 2001 р. колекції музею мають статус Національного надбання.

Теріологічні колекції є в обох цих відділах, проте повний їх облік зроблено тільки у відділі зоології (рис. 10). Наразі триває інвентаризація теріологічних колекцій відділу палеонтології й тепер, зокрема, фактично повністю облікована колекція зразків сучасних гризунів і комахоїдних, що зберігається в цьому відділі (завдяки праці З. Баркасі). Обсяг теріологічної колекції відділу зоології станом на 01.01.2009 становить 20,3 тис. екз. [Pohrebniak *et al.* 2010]. Усі вони каталогізовані [Shevchenko 2015]. Теріологічна експозиція сформована в окрему залу (бл. 500 зразків), ще до 50 сучасних ссавців є в інших залах, зокрема й кістяки китів у залах відділу палеонтології.

Рис. 10. У зоологічному відділі ННПМ: фрагмент фондової кімнати (одна з шаф зі зразками гризунів, фото В. Мезенцевої) та зразок з «послідовними» етикетками (*Cricetulus migratorius*, збори С. Вальха 1928 р.).

Fig. 10. In the zoological department of the NMNH: a part of the storage room (one of the cabinets with rodent specimens, photo by V. Mezentseva) and a specimen with 'subsequent' labels (*Cricetulus migratorius*, collected by S. Valkh in 1928).

Рис. 11. Одна з колекційних шаф «палеомузею» ННПМ і вміст однієї колекційної серії у папіросній пачці з пластиліном на стандартній фотопластинці 9×12. Це найпоширеніший спосіб зберігання зразків у київських палеозоологів. Його цінністю є можливість розміщення зразків у зручному для аналізу положенні та можливості розмітки серій прямо на субстраті.

Fig. 11. One of the collection cabinets in the paleontological department of NMNH and the contents of one collection series in a papyrus bundle with plasticine on a standard 9×12 photographic plate. This is the most common way of storing samples among paleozoologists of Kyiv. Its value is the possibility of placing samples in a convenient position for morphological analysis and the possibility of marking series directly on the substrate.

Палеоколекції ННПМ містять значну частку остеологічних серій сучасних ссавців, відділених у 1930-х роках від зразків (тушок), що зберігаються у зоологічному відділі. Ці колекції остеологічних зразків описано лише частково, зокрема є описи колекцій кажанів [Godlevska 2013] і гризунів-землеріїв [Korobchenko 2014]. У значній частини цих зразків немає етикеток, хоча, звичайно, є номери (написи на черепах, рідше на папірцях), але відповідні їм номери в колекції відділу зоології давно змінено в результаті чергових інвентаризацій³⁶. Основа теріологічних колекцій відділу палеонтології ННПМ — коробки з зубами та деякими остеологічними рештками викопних дрібних ссавців (рис. 10), а також обсяжні серії великорозмірних ссавців, які не раз ставали об'єктом спеціальних досліджень [напр. Korotkevich 1988; Rekovets 1994 та багато ін.].

При ННПМ діє Теріологічне товариство НАН України (УТТ), що засновано 1972 р., в часи підпорядкування обох зоологічних відділів до ІЗАН. Попри зміни підпорядкувань, УТТ фактично завжди залишалося при музеї, і ним керували саме теріологи музею (І. Підоплічко, В. Топачевський, І. Ємельянов). Історія розвитку товариства докладно описана автором окремою статтею [Zagorodniuk 2022a]. При ННПМ видаються й обидва видання товариства — журнал *Theriologia Ukrainica* (з 1998 р.) та бюлетень *Novitates Theriologicae* (з 2000 р.) [Zagorodniuk 2015b], а також музеологічний журнал *Geo&Bio* (з 2001 р.), а донедавна музей випускав щорічник «Збірник праць зоологічного музею» (2003–2019) як продовження давнішого однойменного часопису 1926–1976 рр., яке упродовж всієї історії академічної зоології в Україні — від створення ВУАН до створення ННПМ і журналу «Вестник зоологии» (1967) — було головним зоологічним виданням України.

³⁶ Є сподівання, що ситуацію допоможуть вирішити «червоні» й «рожеві» журнали з записами про інвентаризації 1935–1939 рр. Ці журнали стисло описано в недавніх публікаціях [Zagorodniuk et al. 1915; Godlevska 2015]; їх є 9 у робочій колекції автора; такі ж є і в інших відділах.

3. Загальні процеси та явища

3.1. Цінності колекцій: типи і ваучери

Аналіз цінностей колекцій представлено раніше, і неодноразово [напр. Pysanets 1999]. За автором, загалом таких цінностей є сім [Zagorodniuk & Chervonenko 2015]. Найвищими з них є наявність типових серій і загалом еталонних колекцій (зокрема й типованих за генетичними ознаками), накопичення матеріалів, що дозволяє формувати вибірки (зокрема й стосовно дуже рідкісних видів) та наявність ваучерних зразків, які дозволяють проводити коректні оцінки змін фауни або видових ареалів у просторі й часі.

Важливими колекції є і для вивчення історії установ і дослідників: фактично етикеткова інформація є однією з вагомих альтернатив втраченій історії і спробам затерти історію окремих центрів, груп і людей. Такі дослідження дозволяють розкрити невідомі сторінки з історії як колекцій чи музеїв, так і дослідників. Вище наведено інформацію про найдавніший в історії природничої музеології України зразок *Spalax zemni*, що походить з колекцій Віленського музею і проливає світло на історію сучасних колекцій, раніше автором на підставі аналізу колекцій зроблено низку реконструкцій, важливих для опису історії досліджень і дослідників теріофауни, у їх числі В. Великанова, Б. Волянського, А. Аргиропуло, Б. Попова та ін. [напр., Zagorodniuk 2013]. Такі дослідження важливі при вивченні історії колекцій багатьох музеїв [напр., Cheremnykh 2017].

Формальною, але вкрай важливою цінністю колекції, їхньою «захисною грамотою», є статус Національного надбання. На жаль, з київських зоологічних колекцій про це можна говорити тільки щодо колекцій ННПМ та ІЗАН. Усі інші не мають такого захисту і підтримки, а, отже, можуть бути перепрофільовані, розформовані або передані до інших установ відповідно до поточних задач установ-утримувачів таких колекцій.

3.2. Історичні розвідки та міграції колекцій

Ця тема є надто актуальною, оскільки проливає світло на походження й історію досліджень багатьох цінних зразків, що становлять національне надбання, і важлива для реконструкції історії установ, надто в часи соціальних катаклізмів, зокрема в часи Другої світової війни [Radievska *et al.* 2016, 2018]. Тема піднята й автором у низці публікацій щодо історії давніх колекцій та окремих унікальних зразків [Zagorodniuk *et al.* 2015; Zagorodniuk 2015a, 2016, 2021c].

Подібні дослідження дозволяють суттєво доповнювати те, що відомо (а часто й невідомо) з архівних матеріалів. І це тому, що колекції самі є архівами — як власне природничими, які несуть унікальну інформацію про попередні стани фауни, так і історичну, важливу для оцінки змін уявлень не тільки про фауну, але й про уявлення щодо таксономії й номенклатури, а також історичними, оскільки інформація, розміщена на зразках та етикетках до них є не лише оригінальною, але й високо інформативною. Саме такі архівні функції колекцій часто дають відомості, які з різних причин не дійшли до архіваріусів — це дати та місця зборів, імена колекторів і препаратів, назви тимчасових і постійних колекцій, установ.

Спрощена схема трансформації, перенесення, формування і злиття окремих установ, що містили зоологічні (надто теріологічні) колекції, показана на рис. 12. На схемі вжито поширені варіанти скорочень назв, що збігаються з ужитими тут у тексті. Ця схема демонструє чудову особливість колекцій — попри зміни суспільного ладу, інституцій та їх підпорядкування, попри війни, терор, голодомори, розгул денікінців, експансія німців, румун та італійців і масовий вивіз ними колекцій як воєнних трофеїв, часи гіперінфляції та періоди виживання й заробітчанства науковців, врешті попри руйнівний напад росії на Україну, — колекції зберігалися, трансформувалися, перепідпорядковувалися. Не все, не всі, проте можна бачити, що це не хаотичні сегменти історії, а чітко вибудовані ряди. За всім цим стоять турботи реальних людей, які це робили у надважких умовах. І колекції тією чи іншою мірою збереглися.

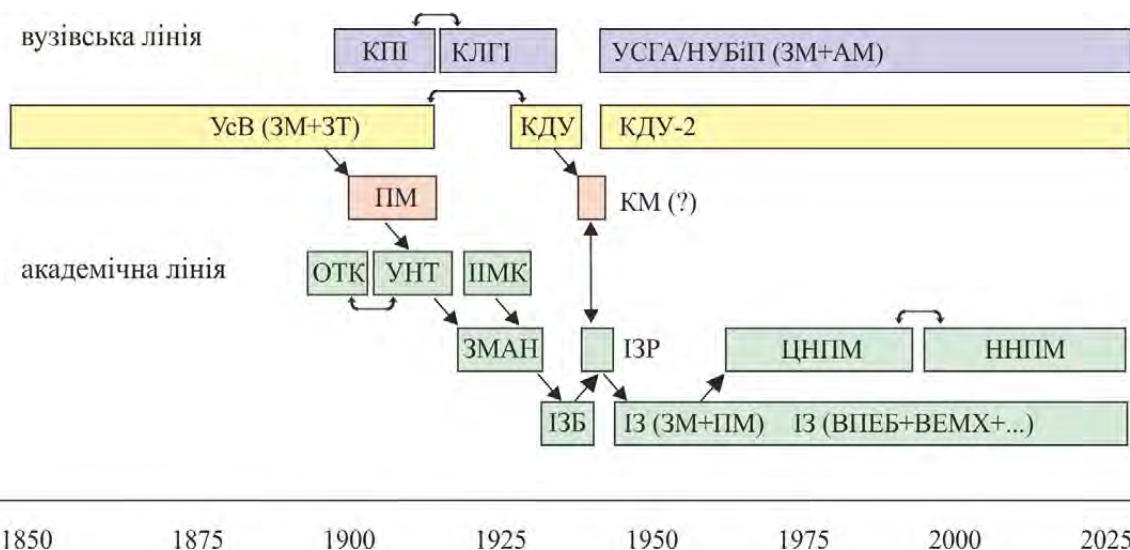

Рис. 12. Наступність і зв'язки зоологічних колекцій Києва.

Fig. 12. Continuity and connections of zoological collections of Kyiv.

3.3. Загальні перспективи існування колекцій

Найбільш можливі втрати колекцій — через закриття установ чи їх підрозділів та (або) припинення в установах попиту на них. Закриття спеціальностей, установ, відділень — процес постійний, а тому перспективи збереження частини таких колекцій не радісні. Наприклад, припинила своє існування кафедра зоології в КНУ і попит на колишні кафедральні колекції та роздаткові матеріали, напевно, зник. Урешті, а якщо якийсь чиновник з ректорату КНУ зацікавиться, чому величезні площі в центральному корпусі зайняті колекціями, яких роками ніхто не торкається і які не залучені у педагогічний процес? Аналогічно, чи не приречені на нову хвилю знищення колекцій ВПЕТ, включно зі зборами автора, які свого часу заборонив рухати директор ІЗАН, і які з 2003 р. автору не доступні, а відділ з 2015 р. припинив існування? І тому має бути готовність музейної спільноти рятувати ситуацію, якщо, звісно, природнича музеологія у нас ще існуватиме (див. також далі пункт «страхування»)³⁷.

Окрім того, втрачаються цінності самих колекційних зразків. По-перше, класичні зоологічні експозиції стають дедалі менш привабливими для сучасного суспільства. Проте й фонди дедалі менше цікавлять сучасних дослідників, яким важливі генетичні маркери або морфологічні структури, відсутні у класичних зразках; навіть поняття типових матеріалів все більше зміщується в царину генобанків та 3D-копій. Багато зразків, що пройшли традиційні типи хімічної чи теплової обробки та «традиційне» препарування, не містять тих матеріалів і ознак, які можуть цікавити нових дослідників.

Проблеми становить і залучення колекційних зразків у порівняльно-генетичні дослідження [Randi 2007 та ін.]. Це сумна перспектива, але переоцінка важливості колекцій і вартості їх утримання нас наздоженуть невідворотно, рано чи пізно, проте вже ясно, що мова про максимум одне покоління дослідників. Після цього колекціям може не залишитися місця, якщо їх не орієнтувати на сучасні стандарти дослідження біорізноманіття. Проте здобувати нові зразки й зберігати більш «сучасні» проби (кріоконсервація, матеріали для генетичного аналізу тощо) стає все складніше.

³⁷ Важливо, що сформувалися уявлення про державну частину музейного фонду, до якої відносять найцінніші колекції і зразки музеїв різного типу підпорядкованості. У випадку внесення колекцій до такого фонду вони при реорганізації музею мають бути передані до державного чи національного музею відповідного профілю.

3.4. Нагальні задачі

Можна розрізнати п'ять таких першочергових задач, без вирішення яких перспективи подальшого існування колекцій є надто примарними.

1) Страхування. Потрібні чіткі плани на перспективу знецінювання часткових колекцій і їхнього опікунства з боку ключових природознавчих установ, як от ННПМ, а також програми з накопичення зразків, що можуть відповідати сучасним методам аналізу біорізноманіття. І в перетині цих задач стоятиме задача створення сучасних фондосховищ і забезпечення їх першокласними фахівцями й технічним персоналом, а також відповідним обладнанням (клімат-контроль, захист від шкідників, майстерні тощо).

2) Старіння зразків. Біологічний матеріал руйнується від часу, зокрема й під дією різноманітних мікрокліматичних і фізичних впливів (перепади температур і вологості, вицвітання, вібрація), біологічних агентів (комахи-детритофаги, грибки тощо), маніпуляцій з матеріалом (регулярні переставляння чи перекладання, маніпуляції при ревізіях і догляді, дослідницькі дії, включно з взяттям проб). Усе це веде до постійного «зношування» зразків, їхнього старіння й руйнації, і тому найдавніші зразки, попри їхню більшу цінність, стають найбільш зношеними. Заміни таким зразкам немає, це не експозиція, де можна ставити зразки з високою естетичною та мінімальною науковою цінністю. У фондах все навпаки, і підтримка колекцій є важливою. Це витратна задача, результати якої при успішній роботі якраз не видимі.

3) Таксидермія і фондосховища. Як для експозиції, так і для фондкових колекцій зразки мають проходити певні процедури, не лише каталогізаційні, але й певну обробку або й препарування. І це можна зреалізувати тільки у відповідних лабораторних умовах, у нормі не за письмовими столами співробітників, як це вимушено практикують у багатьох установах. Але лабораторій таких вкрай мало, а з описаних вище колекцій і музеїв це є лише в ЗМКУ, частково ННПМ (без таксидермічної) і в НУБіП (тільки в анатомічному музеї). Ще більша проблема — наявність фондосховищ. Окремі кімнати є лише в ЗМКУ та ННПМ. Але фактично ніде немає систем вентиляції, клімат-контролю та захисту від біопошкоджень. Без всього цього забезпечувати опрацювання нового матеріалу, реставрацію і збереження «старого» — примарна перспектива.

4) Статус колекцій. Найкращою підтримкою є державна охорона у форматі надання статусу «національного надбання», а щонайменше — відповідний запис про колекції й музеї у статуті установи та відповідне забезпечення (штат, бюджетні ставки, фондіві й робочі приміщення, майстерня). Більшість колекцій, які формуються при кафедрах або відділах, мають фактичний статус «робочих колекцій» (хоча такий статус і не передбачений законом про музеї), а тому по суті є тимчасовими і зберігаються допоки виконується певна наукова тематика або викладаються відповідні навчальні дисципліни. Безстатусні колекції важливо депонувати в більших зібраннях, що мають відповідні статуси.

5) Бази даних. Очевидно, що відомість, відкритість і доступність до колекцій дають каталоги. Каталоги опубліковано тільки в ННПМ і частково в ЗМКУ. Доступність даних онлайн є лише в ННПМ (і то частково, на рівні pdf-версій каталогів у текстовому форматі). Бази даних і каталоги збільшують значущість колекцій і дозволяють зробити ці знання більш доступними для загалу, у т. ч. й для оцінок багаторічних змін біоти, що наразі дуже актуально (адже тільки колекції можуть забезпечити коректність порівнянь сучасних і попередніх станів фауни). Однією з перспективних українських розробок, прямо орієнтованих на природничі колекції, є ЦДБУ — Центр даних «Біорізноманіття України» (<http://dc.smnh.org/>), який прив'язаний до таких міжнародних баз, як база таксономії «The Catalogue of Life» (<https://www.catalogueoflife.org>) і є максимально узгодженим з GBIF — Global Biodiversity Information Facility (<https://www.gbif-uat.org/>).

А головне, чому мають бути підпорядковані ці п'ять задач, — формування нових цінностей матеріалу, який має становити інтерес не лише для традиційних морфологічних досліджень зразків, але й низки сучасних методик, а також збереження максимального повних зразків, з яких можна було би брати проби біохімічні, генетичні, паразитологічні тощо. Це дуже коштовна задача, і її вартісність вимагає достатніх обґрунтувань необхідних для цього витрат. Інший шлях — розвиток і застосування методик «витягання» важливих даних з уже накопиченого матеріалу, цінність якого з часом тільки росте, оскільки чимало видів скоротити свої ареали чи стали надто раритетними для нових вилучень із природи.

Післямова

Сформулюю це кількома максимами, які стисло засвідчують важливість збереження природничих колекцій як національного й цивілізаційного надбання:

- 1) колекції збираються поколіннями дослідників, які вклали в них надзвичайні вміння, знання і зусилля, і вже тому вони становлять неповторну цінність;
- 2) колекції несуть унікальні відомості про попередні стани й багаторічні зміни біоти і знань про неї, які можна аналізувати тільки шляхом їх вивчення;
- 3) колекційні зразки несуть інформацію, яку не можна отримати наново і тим самим вони є безцінними, включно з типовими матеріалами та монографічними серіями;
- 4) колекції є зібранням ваучерних зразків, які є єдиними критеріями оцінок або переоцінок біорізноманіття і природних ресурсів будь-якої території (акваторії);
- 5) колекції в умовах розвитку нових технологій вивчення біорізноманіття не тільки не старіють, але й виявляються єдино доступними для аналізу збірками матеріалів, які збереглися в музеях і накопичення яких продовжується.

Усе це не просто важливо. І все це не лише надбання і робота біологів. Це унікальні знання про природу, в якій людина живе і продовжуватиме жити попри цивілізаційні надбудови, які дедалі більше автономізують людську популяцію і віддаляють її від природи. Проте навіть для просвіти природничі музеї — це єдині місця, де пересічна людина можна не з картинок дізнатися про дику природу. Годі казати про підготовку фахівців і значення музейних зібрань для розвитку наукових досліджень.

Подяки

Автор дякує колегам, які повідомили важливі деталі з історії й сучасного стану музеїв і колекцій, зокрема З. Баркасі, М. Біляшівському, Л. Бондаренко, Ю. Ільюхіну, О. Ковальчуку, О. Крохмалю, О. Мельнику, І. Синявській, В. Тищенко, Є. Улюрі, Л. Шевченко, С. Шевченку. Моя подяка В. Гриценку та І. Шидловському за ретельну вчитку тексту і важливі зауваження та коментарі. Щиро дякую З. Баркасі та С. Харчуку за важливі корекції тексту.

References

- Abelentsev, V. I. 1950. About bats of Zakarpattia and other western regions of the Ukrainian SSR. *Scientific notes of Kyiv State University*, 9: 59–74. [In Russian]
- Abelentsev, V. I., Pidoplichko, I. G., Popov, B. M. 1956. *General characteristics of Mammals. Insectivores, bats.* Acad. Sci. Ukr. RSR Press, Kyiv, 1–448. (Series: Fauna of Ukraine; Volume 1: Mammals, Issue 1). [In Ukrainian]
- Akimov, I. A., V. A. Kharchenko, A. V. Puchkov, M. D. Zerova, [et al.] 2016. Scientific Fund Collections of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 14: 95–108. [In Ukrainian]
- Anonym. 1941. Chronik (1934–1939). *Universitas Kijevensis. Acta Musei Zoologici*, 1 (1939): 349–395. [In Ukrainian]
- Atamsova, T. A., I. A. Krivitsky (comp.). 1999. *Ornithologists of Ukraine. Biographic and Bibliographic Reference Book.* Kharkiv, 1–260. [In Russian]
- Babenko, L. O., I. G. Pidoplichko. 1963. Researchers of the fauna of Ukraine brothers S. D. and O. D. Lubkins. *Materials for studying the fauna of Ukraine.* Publishing House of the AS of Ukr. SSR, Kyiv, 92–93. [In Ukrainian]

- Biliashivsky, M. M., Zh. V. Rozora. 2004. Zoological Museum. In: *Essays on the history of the Faculty of Biology*. Phytosociocentr, Kyiv, 250–269. [In Ukrainian]
- Biliashivskiy, M. M. 2012. Zoological Museum of National Kyiv's Taras Shevchenko University as a cultural phenomenon of Ukraine. In: *University museums: European experience and Ukrainian practice*. Collection of works of scientific-practical. conf. Nizhyn, 39–52. [In Ukrainian]
- Biliashivskiy, M. M. 2015. The role of natural history museums of the St. Volodymyr University in development of museum network in Kyiv. In: *Natural History Museums: Role in Education and Science*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 158–160.
- Charlemagne, M. 1928. [Preface to the article by] Gerchner, V. Yu. Materials for the study of birds of Podillia. *Proceedings of the Physics and Mathematics Department of the Ukr. A.S.*, **6** (3): 329–330. [In Ukrainian]
- Charlemagne, N. 1930. Distribution of Desman (*Desmana moschata* L.) in the Dnipro basin in connection with the geological past. In: *Quaternary Period. All-Ukrainian Academy of Sciences*, Kyiv, Issue 1–2: 169–175. (Series: Proceedings of the Natural and Technical Department. Vol. 1-2. No. 10) [In Ukrainian]
- Cheremnykh, N. 2017. Collectors of mammalogical collections of the State Museum of Natural History, NAS of Ukraine in the 1900–1930s. *Proceedings of the Theriological School*, **15**: 175–180. [In Ukrainian]
- Fedotova, A. A. 2018. Bialovezhsky bison (*Bison bonasus bonasus*) as a museum exhibit in the 18th and early 20th centuries. *Proceedings of the Zoological Institute RAS*, **322** (2): 160–184. [In Russian]
- Godlevska, L. V. 2013. Recent bats in the collection of the Paleontological museum of NMNH, NAS of Ukraine. *Zbirnyk Prats Zoologichnogo Muzeju*, **44**: 145–157. [In Ukrainian]
- Hofstein, I. D. 1948. On pachystosis in fossil whales. *Collection of Works on Paleontology and Stratigraphy*, **1** (2): 64–75. [In Ukrainian]
- Hofstein, I. D. 1965. Materials on fossil cetaceans from the Geological Museum of the Ukrainian SSR Academy of Sciences in Kyiv. *Paleontologicheskii Sbornik of the Lviv State University*, **1** (2): 25–29. [In Russian]
- Hrushevsky, M. 1989. Memories. Part II. Compiled by S. Bilokin. *Kyiv (Journal of Writers of Ukraine)*, No 8: 103–154. [In Ukrainian]
- Ernst, F. (ed.). 1930. New building of VUAN. In: Ernst, F. (ed.). *Kyiv. Guide*. N.K.O. Ukr. S.R.R.; All-Ukrainian Academy of Sciences; Committee for the celebration of the 10th anniversary of the Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, 195–206. [In Ukrainian]
- Karamash, S. 2003. Wagner Mykola Yuliyovych — zoologist, nurtured by KPI. *Kyiv Polytechnics*, No. 4 (February 6): 3. <http://kpi.ua/newspaper/2003/4> [In Ukrainian]
- Karavaiev, V. 1926. A brief essay on the development and modern state of the Zoological Museum U.A.S. *Proceedings of the Physical-Mathematical Division of Ukrainian Academy of Sciences*, **4** (2): 21–30. (Series: Collection of works of zoological museums; Issue 1). [In Ukrainian]
- Kessler, K. F. 1851. *Animals Mammals. Proceedings of the Committee for the Description of the Provinces of the Kyiv educational district*. Kyiv, 1–88. (Series: Natural History of the Provinces of the Kyiv Educational District. Vol. 1: Zoology. A systematic part). [In Russian]
- Khokhlova, O. M. 1998. *M. V. Sharleman. Way of life*. Scientific Heritage, Poltava, 1–160. [In Ukrainian]
- Korneyev, V. A. 2014. The real life of Sergey Lesnoy (materials for Sergei Yakovlevich Paramonov's biography). *Ukrainska Entomofaunistyka*, **5** (1): 1–36. [In Ukrainian]
- Korobchenko, M. 2014. Burrowing rodents (Rodentia, Spalacidae et Ellobiusini) in zoological collections of Ukraine. *Zbirnyk Prats Zoologichnogo Muzeju*, **45**: 70–78. [In Ukrainian]
- Korobchenko, M. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 136–146. [In Ukrainian]
- Korobchenko, M. 2019. Evdokia Reshetnyk's collections in the mammalogical funds of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Natural History Museology. Volume 5*. National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Kyiv, 67–71. [In Ukrainian]
- Korotkevich, E. L. 1988. *The History of the Formation of the Hipparion Fauna of Eastern Europe*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–164. [In Russian]
- Korzun, O. V. 2019. *Agricultural research in Ukraine during the Second World War (1939–1945)*. LLC “Works”, Vinnytsia, 1–440. [In Ukrainian]
- Kovalyova, I. M. 2015. The catalogue of bats in the collection of the Department of evolutionary morphology of I. I. Schmalhauzen Institute of Zoology of National Academy of Sciences of Ukraine. *Zbirnyk prats Zoolohichnoho muzeiu (Kyiv)*, **46**: 8–17.
- Krakhmalna, T. V., O. A. Mykhalevych, Yu. A. Semenov. 2005. Ivan G. Pidoplichko (to the 100th anniversary of his birth). *Vestnik zoologii*, **39** (6): 83–86. [In Russian]
- Kryzhov, P. A. 1936. Geographical distribution of harmful rodents of the Ukrainian SSR. *Collection of works of the Zoological Museum*, **16** (1935): 33–91. [In Ukrainian]
- Lyapina, O. V. 2020. Kyiv Institute of Public Education. *Encyclopedia of Kyiv University online*: <https://bit.ly/2ZdLD3e> [In Ukrainian]
- Markovska, O., I. Zagorodniuk. 2022. Mygulin Oleksiy Oleksiyovych, an ecologist, faunist, zoogeographer, specialist in plant protection from pests. *Novitates Theriologicae*, **14**: 218–221. [In Ukrainian]
- Melnyk, O. 2015. The history of the development of the museum studies, its state and prospects in NUBiP of Ukraine. NUBiP website, December 27, 2015. <https://nubip.edu.ua/node/18696> [In Ukrainian]

- Mykhalevych, O. A., A. M. Pysareva, Z. V. Rozora. 1993. *Catalogue of Collections of the Zoological Museum of the Kyiv University. 1. Mammals*. Institute of Zoology, AS of Ukr., Preprint № 93.7: 1–36. [In Ukrainian]
- Myhulin, O. O. 1938. *Mammals of Ukrainian RSR (Materials to Fauna)*. Acad. Sci. of USSR, Kyiv, 1–426. [In Ukrainian]
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2003. *History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1934–1937): Documents and materials*. Vernadsky Natl. Library, Kyiv, 11–831. [In Ukrainian]
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2007. *History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1941–1945). Part 1. Documents and materials*. Comp. by L. M. Yaremenko et al.; Vernadsky Natl. Library, Kyiv, 1–808. [In Ukrainian]
- Onoprienko, V. L., T. O. Shcherban. 2008. *Sources on the History of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*. Information and Analytical Agency, Kyiv, 1–352. [In Ukrainian]
- Paulson, O. M. 1884. Zoological office. Comparative anatomical office. In: Ikonnikov, V. S. (ed.). *Historical and Statistical Notes about Scientists and Educational Support Institutions of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)*. Printing house of the Imp. Univ. St. Vladimir, Kyiv, 110–122 + 123–127. [In Russian]
- Pohrebniak, S., E. Pysanets, V. Manilo. 2010. M. M. Shcherbak Zoological Museum: past and present. *Svitogliad*, No. 4: 36–45. [In Ukrainian]
- Pysanets, E. M. 2009. Zoological collections of Ukraine: significance, current status and development prospects. *Natural History Museology, [Volume 1]*. Lviv & Kamianets-Podilskyi, 9–17. [In Ukrainian]
- Radievska, T. N., S. A. Sorokina, O. N. Zavalna. 2016. Travelling of the archaeological collections of the National Museum of History of Ukraine in 1930th. *Pratsi Tsentru Pam'yatkoznavstva (Kyiv) [Proceedings of the Centre for Monument Studies]*, 29: 183–200. [In Ukrainian]
- Radievska, T., T. Sebta, S. Sorokina. 2018. On the history of the collections of the national museum of Ukrainian history: displacement to the west and restitution in 1943–1948. *Scientific Bulletin of the National Museum of the History of Ukraine*, 3: 15–52. [In Ukrainian]
- Randi, E. 2007. Museum theriological collections for the study of genetic diversity. *Hystrix (Italian Journal of Mammalogy)*, 18 (2): 157–172. <https://bit.ly/3DvJzTb>
- Rekovets, L. I. 1994. *Anthropogene Small Mammals of the South of the East Europe*. Naukova Dumka Press, Kyiv, 1–369. [In Russian]
- Report... 1941. Report of the Commission of the Control and Inspection Department of the Kyiv City Administration on the results of the inspection of the state of the Ukrainian Academy of Sciences. December 29, 1941. In: Onyshchenko et al. 2007 (loc. cit.), 456–461. [In Ukrainian]
- Rozora, Zh. V., V. M. Bilyashivsky, O. V. Bidzilya, et al. 2014. *Zoological Museum of Taras Shevchenko University of Kyiv*. Kyiv University Publishing and Printing Center, Kyiv, 1–160. [In Russian]
- Sebta, T. 2009. The Territorial administration of archives, libraries and museums under Reichscommissar of Ukraine: a historical essay. *Archives of Ukraine*, No. 3–4: 111–127. [In Ukrainian]
- Sebta, T. M., R. I. Kachan (eds). 2016. *Kyiv-Pechersk Lavra during the Second World War: Research. Documents*. Oleg Filyuk Publishing House, Kyiv, 1–1200. [In Ukrainian]
- Shevchenko, L. S. 2015. Information about the Fund Zoological Collections in the National Museum of Natural History NAS Ukraine. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Natural History Museums: The Role in Education and Science. Part 2*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 72–73. [In Russian]
- Shevchenko, S. M., V. M. Tyshchenko, I. V. Davydenko. 2015. The fund collection of the Museum of forest mammals and birds named after Professor O. O. Salhansky (Kyiv). *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 13: 111–118. [In Ukrainian] <https://bit.ly/3ohBgWW>
- Shydlovsky, I. 2012. *The History of Museology and Zoological Museums at Universities in Ukraine*. Ivan Franko University of Lviv, Lviv, 1–112. [In Ukrainian]
- Syniavska, I., S. Rebrov, L. Mischenko. 2016. Voles (Arvicolinae) in the collection of the Laboratory of population ecology, Institute of Zoology, NAS of Ukraine. *Proceedings of the Theriological School*, 14: 56–70. [In Ukrainian]
- Tajkova, S., A. Klochko. 2019. Enlargement of the ornithological collection of the Department of Zoology of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine in 1919–1933. *Natural History Museums in Ukraine: Formation and Prospects for Development*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 99–101. [In Ukrainian]
- Tsemsh, I. O. 1941. To the question about significance of the Dnipro river as a zoogeographical border. *Acta Musei Zoologici. Vol. 1*. Kyiv Univ. Press, Kyiv, 307–311. [In Ukrainian]
- Yanata, O. 2008. A report by O. Yanata about the status and tasks of the Museum of the Ukrainian Scientific Society 29.XI.1919. In: Onoprienko, V. L., T. O. Shcherban. *Sources on the History of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*. Information and Analytical Agency, Kyiv, 233–235. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., L. Godlevska. 2008. Old issues of zoological line in Ukraine and theriology at pages of the Proceedings of Zoological Museum NAS of Ukraine. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Rarity mammal fauna and its protection*. Luhansk, 299–307. (Series: Proceedings of the Theriological School; Vol. 9). [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. V. 2011. Ivan Sakhno and development of zoology and museology in Luhansk region: historical investigations. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 9: 69–89. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. V. 2013. Zoological collections as source of biographical information: towards history of investigations of Anatol Argyropulo and Boris Popov. *Practical Topics of Natural Museology*. Natl. Mus. Nat. Hist., NAS Ukraine, Kyiv, 15–16. [In Ukrainian]

- Zagorodniuk, I. 2015a. Stages of formation and dating the earliest history of the National Museum of Natural History of Ukraine. *Natural History Museums: The Role in Education and Science. Part 2*. NMNH NAS of Ukraine; Ed. by I. Zagorodniuk. Kyiv, 161–163. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2015b. Publications of the Ukrainian Theriological Society of NAS of Ukraine and Development of the Proceedings of the Theriological School. *Proceedings of the Theriological School*, **13**: 114–142. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., O. Chervonenko. 2015. Natural history collections as the basis of fundamental research of nature diversity. *Natural History Museums: The Role in Education and Science. Part 2*. NMNH NAS of Ukraine; Ed. by I. Zagorodniuk. Kyiv, 23–25. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., M. Korobchenko, M. Pidhainy. 2015. The oldest collected samples of *Ellobius talpinus* (Rodentia) in Natural History Museums of Ukraine: an investigation into the history of collections. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **13**: 101–110. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2016. Natural History Collections in the Kyiv Pedagogical Museum in 1902–1917. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 123–135.
- Zagorodniuk, I., V. Parkhomenko. 2018. The Ukrainian Zoological Journal and its successors in the light of the past of zoology in Ukraine. *Geo&Bio*, **16**: 147–154. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., K. Ocheretna. 2019. The Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences for 100 years: statuses, subordinations, and leaders. *Natural History Museology. Volume 5*. NMNH NAS of Ukraine. Kyiv, 45–52. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. V. 2021a. The phenomenon of Theodosius Dobrzhansky: to the 100th anniversary of the beginning of his scientific research in Kyiv (1921–1924). *Visnyk of the NAS of Ukraine*, No. 2: 49–68. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2021b. Theodosius Dobrzhansky's scientific work in Kyiv: key milestones and colleagues (a story of one photograph). *Novitates Theriologicae*, **12**: 380–395. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2021c. Ground squirrels of the war: a history of zoological research and *Spermophilus* collections in the Reichskommissariat Ukraine. *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv)*, **37**: 17–38. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2022a. Fifty years of the Ukrainian Theriological Society: key milestones. *Theriologia Ukrainica*, **23**: 136–156. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2022b. Serhiy Obolensky, a mammalogist, field scientist, and researcher of the steppe mammals. *Novitates Theriologicae*, **14**: 239–242. [In Ukrainian]